

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazmaları hüququnda

NƏSİMAN QARA OĞLU YAQUBLU

**AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİQLAL
MÜBARİZƏSİ VƏ MÜHACİRƏT MƏTBUATI
(1923-1991-Cİ İLLƏR)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2013

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Rəsmi opponentlər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
M. C. Qasımlı

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Ə.M.Məmmədov

tarix üzrə elmlər doktoru
M. H. Seyidbəyli

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

Müdafiə «_16_» 11__ 2013-cü il tarixdə, saat ___də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 22 fevral 2013-cü il tarixli 95 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D. 02. 161 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küçəsi-23

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru,
professor:**

R. C. Süleymanov

1. Tədqiqat işinin ümumi səciyyəsi

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Uzun illər boyu Sovet İttifaqının ideoloji basqıları altında yaşamış Azərbaycanda mətbuatımızın bu maraqlı dövrünün öyrənilməsi qeyri-mümkün olmuşdur. Azərbaycandakı mövcud sistem bu mövzuda araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin Aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. 23 aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli-demokratik dövlət qurulmasında, milli şüurun oyanmasında, müstəqilliyin siyasi, hüquqi, mənəvi baxımdan təminində əhəmiyyətli rol oynadı. Milli ordunun yaradılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, azad mətbuatın inkişafı, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində demokratiyanın bərpası böyük tarixi hadisə idi.

1920-ci ilin 27 Aprel hadisəsindən sonra Azərbaycan xalqı bolşevik rejimi və işğalçılıq siyasəti ilə razılaşmadı. İlk günlərdən başlayaraq gizli təşkilatların yaradılması, müqavimət hərəkatının güclənməsi sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı bolşeviklərin işğalı ilə barışmamış, təcavüzə qarşı ciddi mübarizə aparmışdır.

Eyni zamanda mühacirətdə olan M. Ə. Rəsulzadənin və Ə. M. Topçubaşovun xidmətləri sayəsində azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti sistemli olaraq daha da güclənmişdir.

1923-cü ilin sentyabr ayında İstanbulda “Yeni Qafqasya” jurnalının nəşrə başlaması ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsası qoyulmuşdur. Sonradan Türkiyənin İstanbul və Ankara şəhərlərində, Almaniya, Polşada, Fransada çoxlu sayda qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edilərək mühacirət mətbuatımızın dəyərli nümunələri olmuşlar. Bu mətbuat orqanlarında Azərbaycanın mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənət və folkloru ilə bağlı yazılar çap edilmişdir.

Lakin Sovetlər Birliyinin mövcudluğu şəraitində bu qəzet və jurnalların Azərbaycana gətirilməsi və geniş təbliği qeyri-mümkün olmuşdur.

Yalnız 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi rəsmi olaraq dağıldıqdan və Azərbaycan Müstəqillik Aktını qəbul etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin tarixinə, beynəlxalq əlaqələrinə yeni baxışlar sistemi formalaşdı. Nəticədə bu istiqamətdə yeni araşdırmalar, tədqiqatlar, kitablar ortalığa qoyuldu. Məlum oldu ki, Azərbaycan xalqının tarixi bütövlükdə təhrif edilmiş və yeni araşdırmalara ehtiyac vardır. Çoxlu sahələrdə isə ciddi tədqiqatların aparılması vacibdir.

Belə mövzulardan biri də Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranma səbəbləri, milli istiqlalımız uğrunda mübarizəsi və əsas fəaliyyət istiqamətləridir. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan mühacirətinin son 20 ildə araşdırıldığını diqqətə alsaq, tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığı bir daha təsdiqlənər.

Qeyd edək ki, zəngin tarixi faktlarla, maraqlı ictimai-siyasi, ədəbi-bədii materiallarla diqqəti çəkən mühacirət mətbuatımız dərinlən araşdırılmamış və az öyrənilmişdir. Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimləri ilə bağlı tədqiqat işləri yetərinə deyildir və həmin şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar olduqca azdır.

Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, fəaliyyət istiqamətləri ciddi araşdırılıb ortalığa qoyulmadan XX əsr Azərbaycan mətbuatını, xalqımızın apardığı milli istiqlal mübarizəsini geniş tədqiq edib öyrənmək mümkün deyildir.

Mühacirət mətbuatımızın sistemli şəkildə öyrənilməsi həm də bütövlükdə uzun illər sovet ideologiyasının təsiri altında formalaşmış tariximizin qaranlıq məqamlarını aydınlaşdırır.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, mühacirət mətbuatımız hər cür ideoloji təsirdən uzaq olmuş və faktları obyektiv işıqlandırmış, problemləri doğru olaraq ictimai fikrə çatdırmışdır.

Türkiyənin, Almaniyanın, Polşanın arxivlərində saxlanan Azərbaycan mühacirət mətbuatı və milli Azərbaycan nəşriyyatı

nümunələrinin tədqiq edilməsi mövzunun aktuallığı ilə bağlı daha yeni fikri və tendensiyanı formalaşdırır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Mövzu 1923-cü ilin sentyabrından, Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə əsasını qoyduğu “Yeni Qafqasya”nın nəşrə başlamasından 1991-ci ilə - Azərbaycanın Müstəqillik Aktını qəbuluna qədərki dövrü əhatə edir. Tədqiqat işinin xronoloji ardıcılığında dövrlə yanaşı məkan ardıcılığına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatı XX əsrin 20-ci illərindən Türkiyədə, 30-cu illərdə Almaniyada və Polşada, İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyada, müharibədən sonra – 50-ci illərdən başlayaraq yenidən Türkiyədə və Almaniyada mövcud olmuşdur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Mövzunun tədqiqi Azərbaycanda indiyədək müxtəlif səviyyə və mərhələlərdə öyrənilmişdir. Azərbaycan mühacirət mətbuatı müxtəlif araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Bu tədqiqatlarda mühacirət mətbuatımızın yaranması, formalaşması, onun yaradıcıları və müəllifləri haqqında qiymətli elmi qənaətlər və nəticələr vardır. Lakin mühacirət mətbuatının tarixi, yaranma səbəbləri və milli istiqlal mübarizəsi ilə sıx əlaqəli tədqiqi öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, bu mövzu Avropa ölkələrinin arxiv materiallarına istinadən də tədqiq edilməyib. Araşdırılan mövzularda əsas tədqiqat obyektii olaraq həmin qəzet və jurnallardakı materiallar, yazılar təhlilə cəlb edilib. Odur ki, mühacirət mətbuatımızın daha çox Türkiyə və Avropa ölkələrinin arxivlərinə və mühacirlərin şəxsi yazışmalarına, sənədlərinə əsaslanıb tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilsə də, azərbaycanlı mühacirlərin müxtəlif dövlətlərin müvafiq qurumları ilə əlaqələri, yazışmaları, mətbu nəşrlərə verdikləri dəstək, qəzet və jurnalların siyasi proqram çərçivəsində fəaliyyətləri ilə bağlı sənədlərin, mənbələrin əldə olunması olduqca çətinidir.

Bu mənada problemin araşdırılması prosesində mövcud mənbələri aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür: 1) Mühacirət mətbuatı ilə bağlı Azərbaycanda nəşr edilən kitablar. 2) Azərbaycan Mühacirət mətbuatı ilə bağlı Türkiyədə nəşr edilən qəzet və jurnallar, kitablar, aparılan tədqiqatlar. 3) Mühacirət mətbuatının Almaniyada nəşr edilən qəzet və jurnallar, kitablar, tədqiqat işləri. 4) Polşada nəşr edilən kitab və məqalələr. 5) Mövzu ilə bağlı Rusiyada nəşr edilən kitablar. 6) Qafqaz xalqlarının mətbuatında, eləcə də “Prometey”, “Roçnik Tatarstvo”, “Dərgi” jurnallarında Azərbaycan Milli İstiqlalı ilə bağlı nəşr edilən məqalələr. 7) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivindəki sənədlər. 8) Türkiyə Respublikası “Cümhuriyyət Arxivi”ndəki sənədlər. 9) Polşa Respublikasında “Yeni Aktlar Arxivi”ndə və “Hərbi Qüvvələr Arxivi”ndəki sənədlər.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı haqqında ilkin yazılara və kitablara 1989-cu ildən başlayaraq rast gəlmək mümkündür. Ayrı-ayrı mühacirlərimizin fəaliyyətindən bəhs edən bu kitablarda və yazılarda Azərbaycan mətbuatının XX əsr tarixinin yeni çalarları hiss olunmaqda idi.*

* Yaqublu N. Ağrılı ömürlər. Bakı: Yazıçı, 1990; Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991; Elçin. Mühacir nəsil. “Tarix” qəz., Bakı, 1991, 6 aprel; Elçin. Azərbaycan mühacirəti haqqında. “Odlar Yurdu” qəz., Bakı, 1991, 11 noyabr; Nəsbzadə N. Azərbaycan siyasi mühacirəti. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz., 1992, 7 fevral; Həşimova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Azərnəşr, 1993; Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərnəşr, 1993; İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı: Elm, 1996; Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı: Sirvannəşr, 1998; Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Tural-Ə, 2001; Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. 1-ci hissə, Bakı: Qapp-Poliqraf, 2002; Hüseynov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı: Adiloğlu, 2004; Hüseynov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: Çənlibel, 2007;

M. Əliyevin, N. Nəsbzadənin, N. Yaqublunun, V. Sultanlının, X. İbrahimlinin, A. Rüstəmlinin, A. Həşimovanın, Ş. Həsənovanın, A. Tahirlinin, N. Cabbarlının oxuculara təqdim etdikləri yazılar və əsərlər böyük maraqla qarşılanırdı. İlk dəfə olaraq “Odlar Yurdu”, “Elm”, “Yeni Müsavat”, “Aydınlıq”, “Azadlıq” və digər mətbuat orqanlarında mühacirət mətbuatımızın və onu yaradanların adı çəkilməyə başladı.

1991-ci ildə Bakıda “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı XX əsr” beynəlxalq elmi simpoziumu keçirildi. Bu simpoziumdakı çıxışlarda da mühacirət mətbuatımızla bağlı bəzi problemlərə toxunuldu.

1991-ci ildə tarixçi-jurnalist N. Yaqublu Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” kitabını nəşr etdirdi.¹ Əsərdə M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyəti və ayrı-ayrı ölkələrdə nəşr edilən “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” dərgiləri haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdi.

Tarix elmləri namizədi A. Həşimova 1992-ci ildə “XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti” əsərini nəşr etdirdi. Bu araşdırmada müəllif mühacirətin meydana gəlmə şəraiti ilə yanaşı, mühacirətin də fəaliyyətini tədqiq etmişdir.²

Professor Vaqif Sultanlının 1993-cü ildə nəşr edilən “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası” monoqrafiyası da mühacirət mətbuatımızın araşdırılmasında ciddi mənbələrdəndir. Tədqiqat işində M. Ə. Rəsulzadənin ayrı-ayrı mühacirət jurnallarında nəşr edilən əsərlərinin maraqlı təhlili verilmişdir. Müəllifin sonradan nəşr edilən “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” kitabında isə Azərbaycan mühacirlərinin yaratmış olduğu zəngin ədəbi-bədii irs araşdırılır.³

¹ Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991;

² Həşimova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Azərnəşr, 1993;

³ Sultanlı V. Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı. Bakı: Sirvannəşr, 1998;

1992-ci ildə professor Ş. Hüseynov M. Ə. Rəsulzadənin “Seçilmiş Əsərləri”nin I¹, 2001-ci il ildə isə II cildini² nəşr etdirdi.

I cildə M. B. Məmmədşadənin M. Ə. Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən məqaləsində mühacirətlə və mühacir nəşrlərlə bağlı məlumatlar vardır. Professor Ş. Hüseynovun sonradan nəşr edilən “Mənəvi irsimiz və gerçəklik”³, “Milli haqq və ədalət axtarışında”⁴, “Mətbuat irsimizdən səhifələr”⁵ və rus dilində çap olunan kitablarında da mövzu ilə bağlı yeni faktlar açıqlanmışdır.

Azərbaycan Mühacirət mətbuatı tarixini ciddi araşdıran Ş. Həsənova 1996-cı ildə “Mühacirət irsimizdən səhifələr” kitabını çap etdirdi. “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalındakı materialları geniş tədqiq edən müəllifin bu araşdırması ciddi mənbədir⁶.

1996-cı ildə professor X. İbrahimli “Azərbaycan Siyasi Mühacirəti” adlı əsərini çap etdirdi⁷. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq Azərbaycan mühacirətini tarixi baxımdan sistemli olaraq araşdırıb.

1997-ci ilin əvvəllərində N. Yaqublunun “Müsavat Partiyasının tarixi” əsəri çap edildi. Geniş araşdırma mövzusu olan kitabda Azərbaycan mühacirət mətbuatına da xüsusi bölmə ayrılmışdır⁸. Müəllifin 2001-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”⁹, 2003-cü ildə çap olunan “Azərbaycan legionerləri”¹⁰, 2007-ci ildə nəşr olunan

¹ Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri: I c., Bakı: Azərənəşr, 1992;

² Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Şirvanəşr, 2001;

³ Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı: Adiloğlu, 2004;

⁴ Hüseynov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı: Adiloğlu, 2004;

⁵ Hüseynov Ş. Mətbuat irsimizdən səhifələr. Bakı: Adiloğlu, 2004;

⁶ Həsənova Ş. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995;

⁷ İbrahimli X. Azərbaycan Siyasi Mühacirəti (1920-1991). Bakı: Elm, 1996;

⁸ İ. N. Yaqublunun “Müsavat Partiyasının tarixi”. Bakı, “Ay-ulduz”, 1997

⁹ Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Adiloğlu, 2001;

¹⁰ Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: BDU, 2003;

“Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M. Ə. Rəsulzadənin rolu”¹ kitablarında tədqiq edilən mövzu ilə bağlı dəyərli məlumatlar vardır.

Tarix elmləri namizədi M. Oruculu da Müsavat Partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı apardığı araşdırmalarda mühacirətdə nəşr edilən mətbuat nümunələri haqqında da məlumatlar vermişdir².

Filologiya elmləri doktoru Abid Tahirlinin də mövzu ilə ciddi araşdırmaları vardır. Müəllifin 2002³, 2003⁴ və 2005⁵-ci illərdə mühacirət mətbuatı ilə bağlı nəşr edilən kitabları faydalıdır⁶.

2011-ci ildə “Ozan” nəşriyyatında tanınmış tədqiqatçı alim V. Qliyevin tərtibçisi və elmi redaktoru olduğu “Polşadakı Azərbaycan siyasi mühacirətinin irsindən” kitabı rus dilində nəşr edilmişdir⁷. Bu kitabda azərbaycanlı mühacirlərin Polşadakı fəaliyyəti ilə bağlı geniş sənədlər əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, Türkiyədə də Azərbaycan mühacirət mətbuatının zəngin nümunələri vardır. Belə ki, “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, “Azərbaycan”, “Mücahid”, “Türk izi”, “Türk yolu” jurnallarının bütün sayları vardır və tədqiqat üçün əsas mənbədir. Türkiyədə nəşr

¹ Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa münasibətlərində M. Ə. Rəsulzadənin rolu. Bakı: Adiloğlu, 2007;

² Oruculu M. Müsavat Partiyasının Azərbaycanda və mühacirətdə fəaliyyəti. Bakı: Adiloğlu, 2001;

³ Tahirli A. Azərbaycan Mühacirəti. Bakı: Tural-Ə, 2001;

⁴ Tahirli A. Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı. 2-ci hissə, Bakı: Ozan, 2003;

⁵ Tahirli A. Azərbaycan Mühacirət Mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı: Ozan, 2005;

⁶ Tahirli A. Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı. 1-ci hissə, Bakı: Qapp-Poliqraf, 2002;

⁷ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. Б.: Ozan, 2011;

edilən qəzet və jurnallarda M. B. Məmmədžadəninin¹, Ə. Qaracanın mühacirət mətbuatımızla bağlı dəyərli əsərləri² nəşr edilmişdir.

Dövriyyəyə gətirilən əsərlər sırasında tanınmış alman tədqiqatçısı R. Mühlenin “Camali Xaç ilə Qızıl Yıldız arasında” adlı 1984-cü ildə Ankarada nəşr edilmiş kitabına da diqqət yetirmişik. Zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış bu kitabda “Prometey” klubu və qafqazlı təmsilçilərlə, onların mətbuatı ilə bağlı çoxlu məlumatlar vardır³.

Tanınmış tədqiqatçı Səbahəddin Şimşir 1995-ci ildə Ankarada nəşr olunan “Mehmet Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyəti və düşüncələri” kitabında “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarındakı məqalələrin ümumi siyahısı verilmiş, M. Ə. Rəsulzadəyə məxsusluğu əsaslandırılmışdır⁴.

S. Şimşirin sonradan Ankarada çap olunan “Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991)” kitabında mühacirət mətbuatımız sistemli olaraq ciddi şəkildə araşdırılmışdır⁵.

1938-ci ildə Berlində M. B. Məmmədžadəninin “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabı çap edildi. Müsavat Partiyasının Varşavada keçirilən konfransının qərarı ilə yazılıb çap olunan bu kitabda mühacirət mətbuatımız haqqında çox geniş məlumatlar vardır. Xüsusən, mühacirətin fəaliyyət istiqamətləri və “Yeni Qafqasya”nın nəşri ilə bağlı ilk dəfə olaraq tədqiqat aparılmışdır.

Qeyd edək ki, bu kitab sonradan Ankarada, 1992-ci ildə isə Bakıda çap edilmişdir⁶.

¹ Mehmetzade M. B. 28 Mayıs //Odlu Yurt, 1930, N 16, s. 140-142.

² Qaraca E. Azerbaycanın yeni tarihine kısa bir bahış. Ankara: 1982;

³ Mühlen P. Z. Camalihaç ile Kızılyıldız arasında. Ankara: 1984;

⁴ Şimşir S. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyedeki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri. Ankara: 1995;

⁵ Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001;

⁶ Məmmədžadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992;

1938-ci ildə M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyada almanca çap olunan “Azərbaycan problemi” əsərinin də mövzunun öyrənilməsində rolu böyükdür. Həmin kitab sonradan Ankarada “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” yayınları olaraq çap olunmuşdur.¹

Azərbaycan legion mətbuatının öyrənilməsində dəyərli məlumatlarla zəngin olan digər tədqiqat əsərinin müəllifi isə tanınmış alman alimi İohaim Hofmandır. Görkəmli araşdırıcı olan Hofmanın 1976-cı ildə Almanyanın Frayburq şəhərində nəşr edilən “Şərqlə legionerlərinin tarixi” əsəri oxucularda böyük maraq doğurdu. Kitabda Krım tatarlarının Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Əsərdə mühacir-legionerlərin təşkilatı quruluşlarına da toxunulmuşdur.²

Azərbaycan legionerlərinin mətbu fəaliyyətini öyrənərkən tədqiqatımızda onların həmin dövrdə Almaniyada nəşr etdikləri mətbuat nümunələrindən də bəhrələnmişik. Legionerlərin nəşr etdikləri “Hücum”, “Azərbaycan” qəzetləri, “Milli Birlik” jurnalı olduqca əhəmiyyətli mənbələrdir. Çətinliklə əldə etdiyimiz “Azərbaycan” qəzetinin müəyyən nüsxələrindən ciddi mənbə olaraq faydalanmışıq.

Mövzunun öyrənilməsində Polşada nəşr edilən kitab və məqalələrin də əhəmiyyəti böyükdür. M. Ə. Rəsulzadənin Polşada Varşava şəhərində polyak dilində nəşr edilən kitabı belə adlanır: “Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə”. Polyak dilində nəşr edilən bu kitab Polşa oxucularına Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı geniş məlumatlar vermişdir. Azərbaycan mühacirəti və Polşa ilə mədəni-kültürəl, siyasi münasibətlərin tarixinin öyrənilməsində əsərin qiyməti əvəzsizdir.³

¹ Resulzade M. E. Azerbaijan Problemi. Ankara: 1993;

² Hoffmann L. Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinen im deutschen Neer. Freiburg: Rombach, 1976;

³ Resulzade M. E. Azerbaydzan w walce o niepolegosc. Azerbaydjanskie wydawnictwo narodowe Warsawa: 1938;

Bundan əlavə o, Varşavada çap olunan “Roçnik Tatarski” məcmuəsində, “Şimali Qafqaz” jurnalında (türk və rus dillərində) da maraqlı məqalələr çap etdirmişdir.

Problemi öyrənmək üçün Rusiyada nəşr edilən mənbələrə də müraciət etmişik. Azərbaycanın tanınmış ziyalısı Ramiz Abutalıbovun 2006-cı ildə Moskvada rus dilində nəşr etdirdiyi “Parisdə keçən illər və görüşlər” kitabında mühacirət mətbuatımızın əsasən Avropa dövrü ilə bağlı dəyərli məlumatlar vardır. Bu əsərdə müəllif Azərbaycan mühacirətinin Avropada yaranması, formalaşması ilə bağlı zəngin məlumatlar vermişdir.¹

R. Abutalıbovun Moskvada 2007-ci ildə nəşr edilən kitabı isə belə adlanır: “Özgülər arasında özləri, özünükülər arasında başqaları”. Kitabda əsasən Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyəti və legionerlərin tanınmış qəhrəmanı mayor Ə. F. Düdənginskinin çalışmaları araşdırılmışdır. Bundan əlavə Rusiyada nəşr edilmiş yeni mənbələrə də araşdırmamızda nəzər yetirilmişdir.²

Qeyd edək ki, 2009-cu ildə Moskvada rus dilində tanınmış tədqiqatçı Aydın Balayevin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)” kitabı “Flinda” nəşriyyatı tərəfindən çap edildi.³ Bu kitabda M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyəti də geniş araşdırılmışdır.

2010-cu ildə Moskvada M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətini əhatə edən daha bir maraqlı kitab çap edildi: “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərlər və məktublar məcmuəsi”.⁴ Bu kitabda isə M. Ə. Rəsulzadənin əsasən “Prometey” jurnalında nəşr edilən yazıları və mühacir dostlarına məktubları toplanıb.

Rusiyada son dövrdə nəşr edilən daha bir dəyərli kitab isə belə adlanır: “Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixindən”.⁵ Bu

¹ Абуталыбов Р. Годы и встречи в Париже. М.: SIS Media, 2006;

² Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих. М.: SIS Media, 2007;

³ Балаев А. Мамед Емин Расулзаде. М.: 2009;

⁴ Расулзаде М. Э. Произведение и письма. М.: 2009;

⁵ Из истории эмиграционной печати Азербайджана. М.: 2010;

kitabda da azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı məqamlar vardır.

Qafqaz xalqlarının mühacirət mətbuatında, eləcə də “Prometey”, “Roçnik Tatarstvo”, “Dərgi” jurnallarında da Azərbaycan milli istiqlalı ilə bağlı çoxlu sayda yazılar çap edilmişdir. 1926-cı ildən Parisdə sovet əsarəti altında olan xalqların orqanı olaraq “Prometey” jurnalı nəşr edilməyə başladı. Jurnalda bolşevizm əleyhinə yazılara, xalqların azadlığı problemlərinə daha çox toxunulurdu. Jurnalda azərbaycanlı mühacirlərdən M. Ə. Rəsulzadə, Miryaqub Mehdiyev və digərlərinin məqalələri çap olunurdu.

Varşavada otuzuncu illərin əvvəllərindən əsasən şimali qafqazlıların orqanı kimi iki dildə (rus və azərbaycan) çap edilən “Şimali Qafqaz” jurnalında da Azərbaycan istiqlalı ilə bağlı müəyyən yazılara rast gəlmək mümkündür.

1953-cü ildə Almaniyanın Münhen şəhərində ABŞ-ın yaratdığı SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu tərəfindən “Dərgi” jurnalı çap edilməyə başladı. Jurnalda M. B. Məmmədzadə, M. Əmircan çıxış edərək milli müstəqillik problemi ilə bağlı məqalələr çap edirdilər.

Bundan əlavə, Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində maraqlı sənədlər mühafizə olunur. Bu arxivdə C. Hacıbəyliyə, Yusif İsmayılzadəyə (Fond 661) və Ramiz Abutalıbova (Fond 648) aid fondlarda bilavasitə azərbaycanlı mühacirlərlə bağlı çoxlu sənədlər vardır.

Problemi araşdırarkən Türkiyə Cumhuriyyətindəki mənbələrdən də faydalanmışıq. Belə ki, Türkiyədə Cümhurbaşkanlığı arxivində və Ankarada Milli Kitabxanada Azərbaycandan, ümumilikdə isə Qafqazdan olan mühacirlərə aid çoxlu sənədlər saxlanılır.¹

¹ “Ergenokon yolları” kitabının yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 68. 75. 19; “İstiqlal” qəzetinin yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 50. 87. 7; “Kafkas

Problemi araşdırarkən daha çox Polşa Respublikasının arxivlərindəki sənədlərə müraciət etmişik.¹

almanaxı” adlı kitabın yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 68. 76. 1; Kafkas müsəlmanlarının vetendaşlığa alınması. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 4. 35. 3; “Kurtuluş” dergisinin yasaq edilməsi. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 01. 019. 30. 2; Muxtelif memleketde olanların vetendaşlığa alınması. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 5. 49. 16; “Prometey” dergisinin yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18.01. 02. 52.11. 4; Türk vetenaşlığına qəbul edilənlər. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 080. 18. 12. 22. 59. 13; “Türküstan” mecmuesinin yasaq edilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 02. 50. 57. 6; Türk vetendaşlığına alınmış muhacirlərin siyahısı. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 930. 02. 2. 15; Türkiyə vetendaşlığına kebul. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 030. 18. 01. 01. 03. 23. 20; “Yeni Kavkaz”, “Odlu Yurd”, “Azəri-Türk” jurnallarının və “Bildiriş” qezetinin kəpədilməsi. Kararname. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Cumhuriyyət arxivi. 080. 18.01.02.4.59.13;

¹ Векилли М. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6689, л. 43-45; Векилли М. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6688, л. 48-52; Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1930 г.), Дело N 6685, л. 17-24; Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1927-1929 гг.), Дело N 6690А, л. 74-76; Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6687, л. 17-24; Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1929 г.), Дело N 6693, л. 13-45; Поддержка

Polşa arxivlərində saxlanılan sənədlər sırasında, sovetlər rejimi altında yaşayan Azərbaycandakı hadisələrə ciddi diqqət yetirilməsidir. Arxiv sənədlərində mövzu ilə də bağlı diqqəti cəlb edən məlumatlar çoxdur.

1920-1930-cu illərdə Polşa dövləti bolşevizmə qarşı mübarizə aparırdı və təbii ki, Rusiya əsarəti altında qalan xalqların mühacirətdəki nümayəndələrindən də faydalanmağa çalışırdı. Odur ki, bu mühacirlərin Qafqaz Birliyi adı altında, sonradan isə “Prometey” klubunda birləşib fəaliyyət göstərməsini vacib sayırdı. Həmin illərdə ayrıca bir “Prometey” jurnalının nəşri də faktlara sübutdur. Bu proseslərdə isə azərbaycanlılar həmişə faydalı mövqedən çıxış edirdilər.

Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1931 г.), Дело N 6708, л. 41-44; Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1931 г.), Дело N 6690, л. 148-206; Расулзаде М. Э. Письмо маршалу К. Пильсудскому. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1923 г.), Дело N 3180, л. 3-6; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1926 г.), Дело N 6687, л. 32-35; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1927 г.), Дело N 6687, л. 78-79; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1928 г.), Дело N 6688, л. 14-19; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1927 г.), Дело N 6688, л. 2933; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1927 г.), Дело N 6688, л. 35-37; Расулзаде М. Э. Письмо Тадеушу Голубко. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностранных Дел (1928 г.), Дело N 6688, л. 29-30;

Qeyd edək ki, Polşa dövləti Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq Departamenti vasitəsi ilə azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdikləri mətbuat orqanlarına da maddi dəstək göstərirdi.

Polşa arxivlərində, xüsusən “Foto-Sənədlər Arxivi”ndə çoxlu sayda fotolar saxlanılır. Həmin fotoların da tədqiq edilib öyrənilməsi vacibdir. Burada azərbaycanlılara aid fotolar da əldə etmək mümkündür.

Polşada olarkən Varşava kitabxanasındakı materiallarla tanış olduq. Burada mühacirət mətbuatı ilə bağlı çoxlu sayda nümunələr saxlanılır. Xüsusən “Prometey” jurnalının bütün saylarını burada əldə edib bəhrələnmək mümkündür. Eyni zamanda “Qafqaz”, “Şimali Qafqaziya – Severniy Kavkaz” jurnallarının da əksər nüsxələri burada saxlanılır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Mövzunu tədqiq edərkən Türkiyə Cümhuriyyətində, Almaniyada, Polşada elmi ezamiyyətdə olmuş, buradakı arxiv və kitabxanalarda çalışmış, materiallarla tanış olmuşuq. Polşada olarkən Varşavadakı “Yeni Aktlar Arxivi”ndə, “Foto-Sənədlər Arxivi”ndə, Polşa Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Xüsusi Arxivində, Varşava kitabxanasındakı sənədlərdən ciddi bəhrələnməmişik. Qeyd edək ki, burada azərbaycanlıların Polşadakı fəaliyyətlərinə aid çox zəngin sənədlər saxlanılır. Azərbaycanlıların – M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. M. Topçubaşovun, M. Vəkillinin Pilsudski hökuməti ilə yazışmaları, Polşa dövlətinin mühacirlərə dəstəyini təsdiqləyən sənədlər, o cümlədən, Azərbaycandan olan hərbiçilərin müqavilə əsasında Polşa Silahlı Qüvvələrinə qəbulunu göstərən arxiv materialları böyük maraq doğurur. Tədqiqatımızda ilk dəfə olaraq həmin mühacirlər haqqında da məlumat vermişik. Qeyd edək ki, 2004-cü ilin iyul ayının 15-də Polşa Respublikasının Dövlət Arxivi ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi arasında bağlanan əməkdaşlıq müqaviləsi burada çalışmağımıza şərait yaratdı.

Dissertasiya işi yazılarkən elektron (internet) resurslarından mənbə qismində istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixi və milli istiqlal mübarizəsi ilə bağlı mövzunu araşdırmaqda məqsəd XX əsrin Azərbaycan tarixşünaslığındakı boşluğu doldurmaq, eyni zamanda təhrif edilmiş mühüm tarixi dövr haqqında obyektiv məlumat verməkdir. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün tədqiqatçı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini məqsəduyğun hesab edir:

- uzun illər boyu mövcud olmuş sovet dövləti və Stalin rejimi Sovet İttifaqında, eləcə də o ittifaqa daxil olan respublikalarda sərt terror rejimi yaratmış, nəticədə çoxlu sayda mühacirlər Türkiyədə, Polşada və digər Avropa ölkələrində mövcud rejimə qarşı mübarizə aparmışlar;

- 1920-ci ilin 27 Aprel hadisəsindən – Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra Türkiyəyə getmiş azərbaycanlı mühacirlər M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında təşkilatlanmış, Milli Mərkəz yaratmışlar;

- Azərbaycan Milli Mərkəzi xalqımızın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizəni müdafiə məqsədi ilə yaradılmış və onun hazırladığı siyasi proqrama uyğun mühacirət mətbuatımızın əsası qoyulmuşdur;

- 1923-cü ilin sentyabrın 26-dan İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin təşkilatçılığı ilə nəşrə başlayan “Yeni Qafqasya” jurnalı Azərbaycan mühacirət mətbuatının ilk nümunəsidir;

- Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət mətbuatının banisidir və onun yaradıcısıdır;

- İstanbulda nəşr edilən “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnalları, “Bildiriş” qəzeti bolşevizmə və Azərbaycanın işğalına qarşı mübarizə məqsədi daşmış, Milli Mərkəzin Siyasi Proqramı əsasında fəaliyyət göstərmişdir;

- Avropa ölkələrində - Almaniyada, Polşada XX əsrin 30-cu illərində azərbaycanlı mühacirlər milli nəşriyyat yaratmış, kitablar nəşr etmiş, qəzet və jurnallar çap etmişlər. Həmin ölkələrdə çap edilmiş “İstiqlal” qəzeti, “Qurtuluş” jurnalı və “Müsavət Bülleteni”

xalqımızın zəngin mədəni-tarixi dəyərlərinin Avropa ictimaiyyətinə çatdırılmasında ciddi təbliğat rolunu oynamışlar;

- İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycan legionerlərinin Almaniya müxtəlif mətbuat orqanlarını yaradıb tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi təbliğ etmələri böyük əhəmiyyətə malikdir;

- İkinci Dünya müharibəsindən sonra, “soyuq müharibə” illərində Türkiyədə, Almaniya “Azərbaycan” (Azərbaycan və rus dillərində), “Mücahid”, “Türk izi”, “Türk yolu” adlı jurnallar yaradılmış, çap edilən yazılarda sovet dövlətinin imperiya siyasəti pislənmiş, Azərbaycanın müstəqil yaşamaq haqqı müdafiə olunmuşdur;

- Azərbaycanlı mühacirlər ötən əsrin 50-ci illərində fəaliyyətə başlayan “Amerikanın səsi”, “Azadlıq” radiolarında “Azərbaycan” redaksiyaları yaratmış, hazırladıqları verilişlərdə milli müstəqilliyimizə dəstək olmuşlar;

- Azərbaycanlı mühacirlər ABŞ dövlətinin yaratdığı “SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu”nda çalışmış, institutun nəşr etdiyi “Dərgi” jurnalında maraqlı yazılarla çıxış etmişlər.

Tədqiqatın əsas vəzifələrindən biri də azərbaycanlı mühacirlərin ayrı-ayrı ölkələrdəki fəaliyyətini araşdırıb onların Azərbaycan diasporunu formalaşdırmaq cəhdlərini öyrənməkdir. Bu məqsədlə azərbaycanlı mühacirlərin XX əsrin 50-80-ci illərdəki müxtəlif ölkələrdə fəaliyyətləri də ciddi tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin nəzəri – metodoloji əsası. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını dünya siyasi fikrinin, tarix elminin mətbuat tarixinə və tanınmış siyasi xadimlərin fəaliyyətinə dair yazıları, fikir və mülahizələri təşkil edir. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün müəllif istinad olunan mənbələrə tənqidi yanaşmaq, mövcud faktları müqayisə və təhlil etmək metoduna üstünlük verir. Eyni zamanda tədqiqat nəticəsində çıxarılan elmi nəticələri ümumiləşdirərək mövcud tarixi həqiqətləri

obyektiv əks etdirmək də müəllifin əsas tədqiqat metodunu təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi məhz problemin özünün qoyuluşu ilə müəyyən olunur və əsasən aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapır:

- Azərbaycan mühacirət mətbuatı ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələr yazılsa da, müəyyən kitablar nəşr edilsə də, mövzu sistemli şəkildə, tarixi aspektdə işlənilməmiş, yalnız filoloji baxımdan araşdırmalar aparılmışdır;

- tədqiqat işində Azərbaycan mühacirətinin siyasi və mətbu çalışmalarını əks etdirən ən mühüm mənbə və qaynaqlara istinad edilmiş, onların ictimai-siyasi fəaliyyəti dövrün ümumi mənzərəsi fonunda araşdırılmışdır;

- tədqiq edilən problemə yeni tarixi, siyasi kontekstdən yanaşılmış, sovet dövrünün kök salmış ideoloji bağlılığından və prinsiplərindən azad olmağa cəhd göstərilmişdir;

- tədqiqat işi ilk dəfə olaraq Türkiyənin və Polşanın, qismən də Almaniyanın arxiv materialları əsasında hazırlanmışdır;

- tədqiqat işində Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətinin real mənzərəsini yaratmağa kömək edən çoxlu sayda sənəd və materiallar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, elmi-tarixi problemin həllinə kömək edən yeni ədəbiyyat və mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir;

- tədqiqat işində M. Ə. Rəsulzadənin və digər mühacirlərin Türkiyədə, Almaniya, Polşada çalışmaları həmin ölkələrin arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır;

- ilk dəfə olaraq azərbaycanlı mühacirlərin “Prometei”, “Dərgi”, “Roçnik Tatarstvo” jurnallarında milli istiqlalımızla bağlı problemlərə həsr edilmiş məqalələri təhlil edilmişdir;

- ilk dəfə olaraq M. Ə. Rəsulzadənin Polşada polyak dilində çap edilən “Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə” kitabının geniş təhlili verilmişdir;

- ilk dəfə olaraq Azərbaycan legionerlərinin nəşr etdikləri mətbuat nümunələri (“Azərbaycan” qəzeti, “Hücum”, “Milli Birlik” jurnalı) tədqiq edilmiş, legionerlərin mətbu-ədəbi irsi öyrənilmişdir;

- ilk dəfə olaraq azərbaycanlı mühacirlərin “Amerikanın səsi”, “Azadlıq” radiolarındakı fəaliyyətləri öyrənilmişdir;

- ilk dəfə olaraq “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan”, “Mücahid”, “Türk izi”, “Türk yolu” jurnallarında və “Bildiriş”, “İstiqlal” qəzetindəki yazılarda qoyulan Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi ciddi problem olaraq ayrıca araşdırılır.

Tədqiqatımızda araşdırılan tarixin bəzi məqamlarını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə təcrübəli alimlərlə, tədqiqatçılarla məsləhətləşmələr də aparılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat predmetini 1923-1991-ci illərdə Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə, Almaniyada, Polşada nəşr etdikləri qəzetlər, jurnallar, kitablar və arxiv materialları təşkil edir. Bu mətbuat orqanlarında nəşr edilən publisistik məqalələr, tarixi yazılar, xəbər və məlumatlar, ədəbiyyat nümunələri, ədəbi yazılar, yeni arxiv sənədləri əsas təhlil predmetinə çevrilir. Bütün bunlarla yanaşı tədqiqatçı qəzet və jurnal materiallarının araşdırmaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mühacirlərin şəxsi arxivlərini və yazışmalarını da öyrənməyi vacib bilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materialları və nəticələri XX əsr Azərbaycan tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində, mühacirət irsinin və mətbuat tarixinin araşdırılmasında, Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin tədqiqində, xüsusi kursların keçilməsində mühüm mənbədir.

Tədqiqatdan alınan nəticələr Azərbaycanın XX əsr tarixinin işlənməsində ümumiləşdirici əsərlər yazılmasında, təhlil işində, ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədqiqində, xüsusi kursların keçilməsində mühüm mənbədir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetində yerinə yetirilmişdir. Mövzu doktorluq dissertasiyası kimi həmin universitetin “Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları” kafedrasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri və məzmunu müəllifin çapdan çıxmış kitablarında, xaricdə və Azərbaycanda nəşr edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilən elmi konfranslarda, simpoziumlarda, sessiyalarda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, altı fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi geniş şərh edilmişdir. Tədqiqat işinin altı fəslində araşdırılan problem tədqiq olunmuşdur. Nəticədə XX əsr tarixində mühacirət mətbuatımızın, eləcə də başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla tanınmış mühacirlərimizin tarixi mövqeyi əsaslandırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısına müəllifin şəxsən oxuyub araşdırdığı və sitat gətirdiyi kitabların, topluların çoxcildlik nəşrlərin, dissertasiyaların, avtoreferatların və başqa əsərlərin adları daxil edilmişdir.

Açıqlanmasına ciddi ehtiyac duyulan bu mövzu tarix elmi-mizdə göstərilən böyük cəhddir. Şübhəsiz ki, zaman keçdikcə, imkanlar olduqca Almaniyada, Türkiyədə, Fransada, Polşada, Rusiyada saxlanılan çoxlu sayda yeni arxiv sənədləri öyrəniləcəkdir. XX əsr tarixində isə bu boşluğu doldurmağa ehtiyac vardır.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Türkiyədə Azərbaycan mühacirət mətbuatı orqanları**” adlanır. Bu fəsil dörd fundamental bölməyə ayrılır.

Birinci bölmə “**Azərbaycan Milli Mərkəzinin yaranması və onun milli istiqlal uğrunda mübarizəsi**” dövrünü əks etdirir. Qeyd edilir ki, M. Ə. Rəsulzadə siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan mühacirlərinin təmsil oluna biləcəyi yeni siyasi təşkilat yaratmaq qərarına gəlmişdir.

Belə bir təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd bütün siyasi mühacirləri bir araya gətirmək, Azərbaycanı xarici ölkələrdə, dünya birliyi qarşısında təmsilçiliklə meydana gələ biləcək paralelliklərə yol verməmək idi. Elə bu missiya ilə 1924-cü ildə İstanbulda gizli fəaliyyət göstərən yeni siyasi təşkilat- Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradıldı. AMM-in sədri M. Ə. Rəsulzadə, MK üzvləri Xəlil Xasməmmədov, Mustafə Vəkili (müsəvat), Əbdül Əli bəy

Əmircanov (bitərəf), Əkbərağa Şeyxülislamov (xalqçı-sosialist) idi¹.

Azərbaycan Milli Mərkəzi keçirdiyi görüşlərin yekununda, fəaliyyət hədəflərini bu şəkildə açıqlayırdı:

“1. Mərkəz 28 May 1918-ci ildə qurulmuş və dünya dövlətləri tərəfindən istiqlal tanınarkən, 27 aprel 1920-ci ildə Qızıl Rus ordularının işğalına uğramış olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin hegemonluq və istiqlalını yenidən gerçəkləşdirmək uğrunda mücadilə edir.

2. Eyni geopolitik şərtlər daxilində olub, eyni müqəddərata və eyni düşməyə malik olan Qafqazyalı qonşu millətlərin oxşar təşəkkülləri ilə sıx surətdə əlaqə yaradır.

3. Başda Rusiya məhkumu millətlər olmaq üzrə qızıl imperializmin əsarəti altında olan bütün millətlərin səlahiyyətli siyasi təşəkkülləri ilə müştərək kommunizm təcavüzünə və Rus imperializminə qarşı mücadilə birliyi edir.

4. Dil və Mədəniyyət birliyi ilə bağlı olduğumuz məhkum Türk elləri ilə aramızdakı mövcud qardaşlıq əlaqələrini hər sahədə qüvvətləndirməyə çalışır.

5. Milli Mərkəz, Sürgün hökuməti sifəti ilə, Birləşmiş millətlər, Beynəlmiləl qurumlar, Bolşevik əleyhdarı quruluşlar və davamıza uyğun dost dövlətlər nəzdində, Azərbaycanı təmsil və davanı müdafiə edir.

6. Milli Mərkəz, demokratiyaya bağlı, çox partiyalı milli müstəqillik və istiqlalın qazanılmasından sonra, siyasi fəaliyyətini məmləkətə nəql edir, Azərbaycanın siyasi həyatında aktiv olaraq yer tutur”².

¹ Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı: Ay-Ulduz, 1997;

² Yaqublu N. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönəmi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeron nəşr, 2009, s.23-24

Birinci fəslin ikinci bölməsi “**Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdiyi qəzet və jurnallar**” adlanır. Məlum olduğu kimi, 1923-cü il sentyabrın 26-da böyük mütəfəkkir M. B. Məmmədşadın də qeyd etdiyi kimi, yalnız azərbaycanlıların deyil, eləcə də bolşevik işğalına məruz qalmış bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk jurnal - “Yeni Qafqasya” işıq üzü gördü.

“Yeni Qafqasya”nın aşağıdakı maddələrdən ibarət olan proqramı belə idi:

- “Yeni Qafqasya” milliyyətçi, radikal və demokratikdir.
- “Yeni Qafqasya” türkcüdür. Türklərin mədəni tərəflərini, mədəni əlaqələrini, mənəvi vəhdət və istiqalları hədəf seçir.
- “Yeni Qafqasya” Türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiə edən Azərbaycan istiqalçılarının ümumi fikridir.
- “Yeni Qafqasya” Qafqazya millətlərinin Rusya əsarətindən xilas olmasını və baş verə biləcək Rusya istilasına qarşı müvəffəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqazyanın konfederasiya şəklində birləşməsi tərəfdarıdır.
- “Yeni Qafqasya” yalnız azərbaycançılıq, türkcülük və qafqazyaçılıqla qalmaz; o, Şərqdəki milli istiqal hərəkatını da, hər hansı bir fikirlərini də mənimsəyir, bütün səmimiyyətiylə müasirləşməni seçir;
- “Yeni Qafqasya” xüsusilə Rusya imperyalizminə qarşı mücadilə edər, o çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də Türk dünyası üçün zərərli və Qafqazyaya düşmən görür.
- “Yeni Qafqasya” Azərbaycanın istiqal mübarizəsini mühacirətdə davam etdirən rəsmi təbliğat vasitəsi idi. Onun əsas qayəsi də milliyyət və istiqal qayəsi idi, Azərbaycanın istiqalı idi;
- “Yeni Qafqasya” jurnalı Azərbaycan istiqalının əsasını “Azəri Türkünün Rus çarizminə qarşı davam etdirdiyi milli mədəniyyət uğrunda mücadilədə görür”, bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu mücadilənin davam etdiyini vurğulayırdı: “Bu mücadilə davam edir. Mücadilə dalğası bizi cəbhədən cəbhəyə atır

və biz gah qalib, gah məğlub, gah hür, gah əsir, gah hakim, gah məhkum, gah sürgün və gah mühacir oluruq”¹.

“Yeni Qafqasya”dan sonra azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi ikinci mətbuat orqanı “Azəri Türk” jurnalıdır. Ədəbi-ictimai, elmi və siyasi, milliyyətçi bir jurnal olan “Azəri Türk” 1928-ci il fevralın 1-də İstanbulda, Sultan Əhməddə nəşr olunurdu. Jurnalın abunə şəraiti belə idi: illiyi 200 quruş, altı aylığı 110 quruş, bir nüsxəsi 10 quruş, xaricdə bir nüsxəsi 10 quruş, məcmuə on beş gündən bir nəşr olunurdu. Bu jurnalın 20 sayı ərəb əlifbası ilə, sonrakı sayları isə latın əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Ərəb əlifbası ilə olan saylar “Orhaniyyə” mətbəəsində çap edilmiş, latın əlifbası ilə olan sayların çap olunduğu mətbəə isə məlum deyildir.

“Azəri Türk” jurnalının fəaliyyət proqramı belə idi:

1. “Azəri Türk”, Azərbaycan istiqal davasını müdafiə etmək vəzifəsini öhdəsinə götürən milliyyətçilərin ümumi fikirdir.
2. Əsarətdə olan Türk qurtuluş və istiqalları qoruyar.
3. “Azəri Türk” xüsusilə Rusluqla mücadilə edər.
4. Qafqazya millətlərinin, Rusiya əsarətindən qurtuluşunu və gələcək Rusiyanın istilasına qarşı birləşmələrinə tərəfdardır.

1929-cu ilin martın 1-də imtiyaz sahibi A. Kazımşad, məsul müdiri Kamal, baş redaktoru M. Ə. Rəsulşad olan “Odlu Yurd” jurnalı nəşr edilməyə başladı. “Odlu Yurd” özündən əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq bütövlükdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk jurnal idi. Jurnalın son sayı (il 3) 1931-ci il (30-31) N5-6 avqust tarixinə aiddir. “Odlu Yurd” öz səhifələrində başda Azərbaycan olmaqla, Rusiya işğalında qalan başqa xalqların problemləri ilə yanaşı Qafqazya, İslam dünyası və beynəlxalq məsələlərlə bağlı mövzulara da üstünlük verirdi.

“Odlu Yurd” jurnalı demokratiyanın, demokratik millətçiliyin işğalçı bolşevik istibdadına qarşı müdafiəsində dayanan bir jurnal idi. Bu jurnal milli istiqal davasının mənasını belə açıqlayırdı:

¹ Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, səh. 53

“Milli istiqlal davası mədəni millətlər ailəsi meydanında özünə məxsus bir evə, bir yuvaya malik olmaq davası deməkdir. Cahan millətlərindən mühüm bir qismi bu qanuni haqqına hələ malik deyildir. Bunlardan bir qismi bu haqqını qazanmaq, bir qismi də onu iadə etməklə məşğuldur. Azərbaycan xalqı bu ikinci növə malikdir”.¹

Qeyd edək ki, tanınmış mühacir M. B. Məmmədzaadənin redaktorluğu ilə İstanbulda nəşrə başlayan “Bildiriş” Azərbaycan mühacirlərinin çıxardıqları ilk siyasi həftəlik qəzet oldu. 1930-cu ilin 7 avqustunda nəşr olunmağa başlayan bu qəzetin ilk sayının imtiyaz sahibi A. Kazımzadə, məsul müdiri Kamal olmuşdur. M. B. Məmmədzaadədən başqa “Bildiriş” qəzetinin səhifələrində M. Ə. Rəsulzadənin, Kırımlı Cəfər Seyid Əhmədin, B. E. Ağaoğlunun, H. D., H. Ovçuköylünün, M. M., V, Murskinin və başqırdistanlı Əbdulqadirin imzalarına rast gəlmək olar.

Qeyd edək ki, 1932-ci ilin yanvar ayında Türkiyədə “Azərbaycan Yurt Bilgisi” adlı yeni jurnal nəşr olunmağa başladı. Jurnal İstanbulda “Bürhanəddin” mətbəəsində Azərbaycanın tanınmış alimi Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilirdi. Bu mətbuat orqanı özündən əvvəlkilərdən fərqli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Jurnal 1932-ci ildə yanvar ayında nəşr edilmiş ilk sayında öz məqsədini bu şəkildə açıqlayırdı: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və bir-birini bu vəsilə ilə daha çox tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqini bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Öz-özünü şəxsən tədqiq etməyə millətlər başqa millətlərin etnoqrafik tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu iptidai dövrəsini artıq

¹ Şimşir S. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara: 2001, s.56

üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitulyasyondan çoxdan bağlamışlar...”¹

Birinci fəslin “**Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdikləri kitablar**” adlı üçüncü bölməsində isə Türkiyədə nəşr edilən “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” kimi mətbuat orqanlarından başqa, “Milli Azərbaycan Nəşriyyatı”nda çap olunan bəzi kitab və məcmuələr haqqında da məlumatlar verilir. Bu kitabların başlıca məqsədi Azərbaycanda baş verən hadisələri türk ictimaiyyətinə çatdırmaq və Türkiyədəki soydaşların Azərbaycan istiqlalına göstərdiyi köməyi əks etdirmək idi.

Qeyd edək ki, başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla mühacirlərimiz Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı çox dəyərli kitablar nəşr edib oxuculara çatdırırdılar. Bu kitablar oxucuların Azərbaycanla bağlı məlumatlarını genişləndirir, onlarda Azərbaycana böyük maraq doğururdu.

“**Mühacirət mətbuatının nəşr problemləri**” adlanan dördüncü bölmədə qeyd edilir ki, azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyətinə əsas dəstəyi “Türk Ocaqları” göstərirdi. Əsası 1912-ci ilin martın 25-də qurulan bu dərnəyin Nizamnaməsində göstərilirdi: “Türk təbəələrini bir islam millətinin ana fəsi olaraq tanımaqda, böyləcə osmançılıq, islamçılıq və türkçülük akımlarının bir arada var olduğu bu keçiş dönməninin bəlihsiz xarakterini sərgiləməkdəydi”.²

Sonrakı fəaliyyətində Türkiyə xaricində yaşayan türklərə dəstək verən “Türk Ocaqları” Cumhuriyyət elanından sonra yeni problemlərlə üzləşdi. 1929-cu ildə “Yeni Məcmuə”dəki söhbətində Türkiyənin tanınmış dövlət adamı Həmdullah Sübhi Tanrıövər “Türklük” anlayışının siyasi sərhədlər hüduduna çıxmasının əleyhdarı olduğunu bildirmişdi.

¹ Yaqublu N. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönməsi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeronnəşr, 2009, s.52

² Türk ocakları ve Atatürk. Ankara: 1993, s.55

Beləliklə, azərbaycanlı mühacirlərin də fəaliyyətinə ciddi dəstək verən “Türk Ocaqları” qurumu fəaliyyətini dayandırdı.

Bu prosesin sonu olaraq azərbaycanlıların Türkiyədəki siyasi fəaliyyəti qapadıldı. Əlavə edək ki, azərbaycanlı mühacirlərin 1931-ci ildə Türkiyə Xarici İşlər Naziri Tövfiq Rüştinin və SSRİ Xarici İşlər Naziri M. M. Litvinovun ölkəyə müvafiq səfərindən sonra, Türkiyədə Sovet İttifaqı əleyhinə təbliğatı dayandırılmışdı.

İkinci fəsil belə adlanır: **“Almaniyada Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı”**. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. İkinci fəslin birinci bölməsi bu mövzunu əhatə edir: **“Almaniya rəsmiləri ilə azərbaycanlı mətbuat xadimlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti”**.

Qeyd edək ki, müxtəlif dövrlərdə almanların müsəlmanlara münasibətində fərqli mövqelər olmuşdur. Slavyanlara (ruslara) qarşı uzun illər mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmış Almaniya özünü Rusiya təhlükəsindən daima qorumağa çalışan Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmağa cəhd etmişdir. Ortaq düşmənin mövcudluğu hər iki dövləti bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca səbəbə çevrilmişdir.¹

1934-cü il martın 4-də Münhendə “Köniqhof” mehmanxanasında gizli olaraq Avropadan, Asiyadan, Amerikadan və hətta Afrikadan gəlmiş millətlərin nümayəndələri, əsasən mühacir qrupların iştirakı ilə böyük bir toplantı keçirildi. Toplantı belə adlanırdı: “Dünya Sionist, Kommunist və Mason düşmənləri”.

Almaniyanın bu tədbiri keçirməkdə başlıca məqsədlərindən biri də bolşevizmə və Rus imperializminə qarşı mübarizə aparan mühacirlərin gücündən həm də faydalanmaq idi.

İkinci fəslin ikinci bölməsi belə adlanır: **“Almaniyada azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdikləri qəzet və jurnallar”**. Bu bölmədə Almaniyada nəşr edilən mətbuat orqanları haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, Milli Azərbaycan istiqlal mübarizəsini təbliğ edən, siyasi qəzet olan “İstiqlal” 10 gündən bir

nəşr edilirdi. Abunə şəraiti: il-2, 6 ayı 1 dollar olan bu qəzet 4 səhifədən ibarət idi. Qəzetin ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin “Kəsilməyən səs” məqaləsi çap olunmuşdu.

“İstiqlal” qəzetində M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmməd-zadənin, Miryaqub Mehdiyyevin daha çox Azərbaycanın istiqlalı, daxili vəziyyəti və beynəlmiləl həyatla bağlı yazıları nəşr edilirdi.

Azərbaycanlı mühacirlərin Avropada nəşr etdikləri mühüm mətbu orqanlarından biri də “Qurtuluş” jurnalıdır. Bu jurnal Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının orqanı olaraq Berlində, Çarlottenburq-2 ünvanında çap edilirdi. Jurnalın ilk sayı 1934-cü ilin noyabrında nəşr edilmişdir. Məcmuənin sonuncu, 51-ci sayı 1939-cu ilin yanvar tarixli sayıdır. Ayda bir dəfə çıxan “Qurtuluş” jurnalı, sovet rejimi əsarətində yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanın həyatını əks etdirirdi. Özündən əvvəlki nəşr orqanlarından fərqlənməyən jurnalın məqsəd və məramı “Yazı Heyəti Tərəfindən” adlı baş məqaləsində belə açıqlanırdı:

“Kimə xitab etdiyimiz bəllidir.

Hər şeydən əvvəl azərbaycanlılara, azərbaycanlı mühacirlərə, yəni yabançı istilasından əzilən əsir bir millətə və bu istiladan üzündən vətən ayrısı insanlara xitab edirik.

Bu insanlara siz qurtuluşdan söhbət açın! Bu, onların gecə-gündüz gözlədikləri şeydir. Qızıl Rus istilasından xilas olmaq üçün can atanlara qurtuluşdan bəhs etmək, istiqlaldan bəhs etməkdir. Çünki bir millət yalnız müstəqil olduğu zamandır ki, özünü qurtulmuş sayar.

İkinci sırada türkcə oxuyan qardaş və qonşu mühitlərə xitab edirik. Bu mühitlərdən bir qismi bizim kimi qurtuluş davası aparır, eyni düşməyə qarşı bizimlə çiyin-çiyinə vuruşur”. Bundan başqa eyni yazıda bunlar da qeyd olunur: “Məcmuəmiz hər şeydən əvvəl 28 May 1918-ci ildə istiqlal elan olunan Azərbaycan Cumhuriyyətinin qurtuluşunu nəzərə alır.

Təcrübə, siyasi, iqtisadi və əskəri mənfəətləri və qurtuluş hərəkatları bir olan qafqasyalı millətlərin ayrı-ayrı və yalnız başına

¹ Cengiz O. İrtica. 1945-1999. İstanbul: Yayınevi, 1999, s.92

qurtulmayacaqlarını göstərmişdir. Bunun üçün “Qurtuluş” bütün səmimiliyi ilə Qafqaza Cumhuriyyətlərinin siyasətdə birləşmələri fikrini müdafiə edər”¹

Üçüncü fəsil belə adlanır: **“Polşada Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı”**. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir. Üçüncü fəslin **“Polşada ictimai tarixi şərait və Azərbaycan mühacirlərinin mətbu fəaliyyəti”** adlı birinci bölməsində maraqlı tarixi məqamlar əksini tapır.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1921-ci ildə baş verən Rusiya-Polşa savaşından sonra Pilsudski və silahdaşları Şərqi Avropa xalqları ilə bolşevik Rusiyası əsarətindəki xalqlar arasında ortaq bir əlaqə qurumu yaratmaq haqqında düşünürdülər. Rusiya ilə baş verə biləcək savaş perspektivi daxilində Polşa SSRİ-yə düşmən olan qruplara önəmli yardımlar etməyə başlamışdı. Polşa dövləti isə getdikcə mühacirlərlə əlaqələr şəbəkəsini genişləndirir, SSRİ-nin rus olmayan millətlərindən könüllüləri öz ordusuna qəbul edir, döyüş təlimləri keçir, silahlandırır. Artıq 20-ci illərin ortalarından Polşa ordusunda da müəyyən sayda əsgər və zabitlər fəaliyyət göstərirdi. Polşa dövlətinin yardımı ilə “İstiqlal” qəzeti, “Qurtuluş” jurnalı Berlində nəşr edilirdi.

Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatlarında Qafqaz təşkilatlarının dəstəklənməsi, onların mətbuat və təbliğat işlərinə yardım üçün hökumətə “Yaxın gələcəkdə iş planı” başlıqlı aşağıdakı təkliflər bildirilirdi: “Şərq dillərində (türk və fars) təbliğatın gücləndirilməsi. Bu məqsədlə fransız dilində nəşr edilən jurnal və bülletəndən başqa, türk və fars dillərində də daimi imkan daxilində isə aylıq broşuralar, almanaxlar və bəyannamələr nəşr etməli; həmin mətbuat orqanlarında Qafqazda baş verən hadisələri əks etdirən məqalələr çap edilməli; bundan başqa nəzərdə tutulan bu nəşrlərdə bir tərəfdən Qafqaz Konfederasiyası quruculuğunun

¹ Yazı Heyəti Tərəfindən // Kurtuluş, 1934, N 1, s. 2

əsasları və əhəmiyyəti, digər tərəfdən isə şərq xalqlarının milli-azadlıq prosesində Rusiya imperialist kommunizminin mənfi təsirini açıq göstərən tədqiqlər öz əksini tapmalıdır”¹.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi bu mövzudadır: **“Polşada Azərbaycan mühacirlərinin nəşr nümunələri”**. 1936-cı ilin sentyabrından Polşada Müsavat Partiyasının yeni bir orqanı “Müsavat Bülleteni” nəşrə başladı. Partiyanın daha çox nəzəri problemləri, ideoloji istiqamətləri ilə bağlı yazılara üstünlük verən “Bülleten”in ilk sayında “Yazı Heyətindən” başlıqlı yazıda partiyanın belə bir nəşrə başlamasının səbəbi belə izah edilirdi: “Divan hər şeydən əvvəl, fəal Azərbaycan vətənpərvərliyindən ibarət müsavatçılığı ayıq tutmaq və milli istiqlal mücahidlərindən başqa olmayan müsavatçılar arasındakı mənəvi bağlılığı daha ziyadə qüvvətləndirmək vəzifəsindədir. Bülleten Divanın firqə, ideoloji və firqəçilər qarşısındakı vəzifələrinin edildiyini göstərən tarixi bir vəsiqə və eyni zamanda firqəçilərin etməyə borclu olduqları vəzifələrin bir sənədini təşkil edəcəkdir”².

Azərbaycanlılar Polşada olduqları müddətdə çox böyük fəallıq göstərirdilər. Bu fəallıq özünü yalnız siyasi həyatda yox, eyni zamanda milli Azərbaycan ideyalarının və Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin təbliğatı baxımından da sistemli, əsaslı şəkildə aparılmasında özünü göstərirdi. Bu mənada böyük ideoloq M. Ə. Rəsulzadənin Polşada nəşr edilmiş kitablarının böyük əhəmiyyəti vardı. Bu kitablar həm də Avropa ictimaiyyətini Azərbaycan problemi ilə tanış edir, bolşeviklərin işğalçılıq siyasətini ifşa edirdi.

1938-ci ildə Polşanın Varşava şəhərində Azərbaycan Milli Nəşriyyatı tərəfindən M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan müstəqillik

¹ Поддержка Кавказских эмигрантских организации. Польская Республика, Варшава, Акт Новых Документов, Министерство Иностраных Дел (1930 г.), Дело N 6685, л. 23-24.

² Yazı Heyətindən // Musavat Bülleteni, 1936, N 1, s. 1

uğrunda mübarizədə” kitabı nəşr edildi.¹ 180 səhifədən, iki hissədən ibarət olan bu kitabda Azərbaycanla bağlı çoxlu fotolar da yerləşdirilmişdi.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi belə adlanır: **“Prometey” jurnalında və Polşada keçirilən tədbirlərdə mühacirlərin fəaliyyəti**”.

1996-cı ildə Türkiyədə Semih Vannerin nəşrə hazırladığı “Unutqan tarix” kitabında prometeyçilik hərəkatı belə təqdim edilirdi: “Prometeyçilik, öncəliklə, Rus imperatorluğunda 1917-ci il dövrümü sırasında ortaya çıxan müstəqil cumhuriyyətlərin başıqsızlığından doğan, bu başıqsızlıqdan sonra SSRİ-dən ayrılan rus olmayan mühacirlərin qurduqları bir hərəkat olaraq tanınmalıdır. Bu hərəkatın rəhbərləri Şərqi Avropanın paytaxtlarında yerləşdilər. Qızıl Orduya qarşı müxalifətə qalxan bu kadrlar içəridə uğursuzluqla qarşılaşınca sürgündə bolşevizmə qarşı bir cəbhə yaratmağa çalışdılar”.²

Həqiqətən də özünə mifoloji bir ad seçən bu hərəkat uzun ömürlü olmuş, müxtəlif ölkələrdə yaşayan böyük nüfuz sahibi insanları bir araya gətirmişdir. “Prometeyçi” adı ilə Varşavada, Berlində, Parisdə, İstanbulda, Şanxayda, Münhendə, Helsinkidə, Tokioda, SSRİ ətrafında böyük bir şəbəkə qurulmuşdu. Bu hərəkatın çox əhəmiyyətli fəaliyyətini əks etdirən “Prometey” jurnalı 1926-1938-ci illər arasında Parisdə fasiləsiz olaraq nəşr edilmişdi.

Qeyd olunmalıdır ki, “Prometey” redaksiyası SSRİ ilə bağlı əksər məlumatı Türkiyədən alırdı. Jurnalın bu bölməsinin əsas müəllifləri M. Ə. Rəsulzadə, Miryaqub Mehdiyev, Mustafa Çokayoğlu, S. Menaqari və A. Asatiani idilər. “Prometey”də ən çox “İstiqlal”dan (Berlin), “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, “Yeni Qaf-

¹ Resulzade M. E. Azerbaydzan w walce o niepolegosc. Azerbaydjanskie wydawnictwo narodowe Warszawa: 1938.

² Unutkan tarix. (Sovyet Sonrası Türkdilli Alan hazırlayan: Semih Vaner). İstanbul: 1996, s. 17.

qasiya”, “Yeni Türküstan” və “Odlu Yurd”dan (İstanbul) yazılar çap edilirdi. “Prometey”in xidməti sayəsində Avropa ictimaiyyəti Zaqafqaziyaadakı sürgünlər, həbslər haqqında məlumat əldə edirdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1938-ci ildən başlayaraq “Prometey” jurnalı adında və formatında dəyişiklik etdi. Həmin ildən jurnal bu adla nəşr edilməyə başladı: “La Revyu de Prometey”.

Tədqiqat işinin dördüncü fəslə belə adlanır: **“ İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan legionerləri və onların jurnalist fəaliyyəti**”. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir. Dördüncü fəslin birinci bölməsinin əhatə etdiyi mövzu belədir: **“Azərbaycan legionerlərinin mətbuat orqanları**”. Qeyd etdiyimiz kimi, hərbi əsirlərə və legionerlərə münasibət də tədricən dəyişir və getdikcə onlara daha çox hüquqlar verilir. Artıq 1942-ci ildən başlayaraq hərbi əsirlərin yerləşdiyi düşərgələrdə və legionlarda poçt işi təşkil edilmiş, qəzetlər nəşr olunmağa başlamışdı. Düşərgələrdə «Kliç», «Zarya» adlı qəzetlər nəşr edilir, həm də siyasi təbliğat xarakteri daşıyırdı.¹

Ayrı-ayrı xalqların təmsilçiləri, legionerləri öz dillərində qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edirdilər. Məsələn, ruslar «Könüllü» («Dobrovoleç») qəzetini çap edib legionerlər arasında yayırdılar.

Azərbaycan legionerlərinin yayımladığı «Azərbaycan», «Hücum» qəzetləri, «Milli Birlik» dərgisi Vermaxt tərəfindən maliyyələşdirilir, Azərbaycan legionerlərinin fəallığı ilə çap edilirdi. Bundan əlavə, legionerlər arasında yayılan «Siqnal» jurnalı rus dilində çap edilsə də, azərbaycanlıların döyüş qəhrəmanlığından bəhs edən çoxlu yazılar nəşr olunurdu. «Azərbaycan» qəzeti isə 1942-ci ilin may-iyun aylarından Berlində (Ünvan: Berlin, W8, Behrenstrabe 65, 111) nəşr edilməyə başladı. «Azərbaycan» qəzeti Şərq Nazirliyinin xüsusi himayədarlığı ilə nəşr edilirdi. Qeyd edək ki, qəzetin ilk saylarında türk-osmanlı şivəsinə üstünlük verən mühacirlərə azərbaycanlı legionerlər etiraz etmiş, onun müasir Azərbaycan dilində, latın əlifbası ilə nəşrinə nail olmuşdular. Sonradan isə qəzet

¹ Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: BDU, 2003, 307 s.186-187

Təbliğat üzrə Baş İdarənin himayəsinə keçirilmişdi. Qəzet Berlində nəşr edilirdi, 6-8 səhifədən ibarət idi və tirajı 10 mindən 20 minə qədər artırdı. Qəzetdə Məcid Musazadə (Qarsalanlı) redaktor, Cəmil İsgəndərli redaktor müavini, Əliheydər Süleymanov arxiv işçisi, Mövsüm Babayev təlimatçı, Xəliq Babayev mətbəə işləri üzrə texniki əməkdaş, Zəhid Ağayev icraçı katib, Əli Adıgözəlov korrektor vəzifəsində çalışırdılar. Bəzi məlumatlara görə Sovet Azərbaycanında sonralar «Mixaylo» kimi məşhurlaşmış Mehdi Hüseynzadə də legioner olmuş və «Qürbətadə» təxəllüsü ilə həmin mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir. Qəzet 1945-ci ilin mart ayına qədər nəşr edilmişdir.¹

Dördüncü fəslin ikinci bölməsində “Azərbaycan legionerlərinin ideya-siyasi və bədii irsi” təhlil edilir. İkinci Dünya müharibəsi illərində legioner həyatı yaşamağa məcbur olmuş həmvətənlərimiz ədəbiyyat, tarix, incəsənət, mətbuat, müharibədən sonra isə ideologiya, siyasət sahəsində çox zəngin irs yaratmışlar. Şübhəsiz, bu irsi zamanın, dövrün, onların məcbur yaşadıkları mühitin şərtlərindən kənar tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, legionerlərimizin məhz bu istiqamətdəki fəaliyyəti haqqında ilk geniş məlumat 1995-ci ildə «Müsavat» jurnalının 5-ci sayında verilmişdir. Sonradan, 2001-ci il-də «Ekspress» və «525-ci qəzet»lərdə legion ədəbiyyatı nümunələri çap olundu. Beləliklə, XX əsr tariximizin, eləcə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatımızın böyük bir sahəsinin öyrənilməsi imkanı yarandı.

Legion ədəbiyyatının ilk nümunələrinə 1942-ci ildən Almaniyanın Berlin şəhərində nəşrə başlayan «Azərbaycan» qəzetində rast gəlmək mümkündür. M. Musazadənin (Qarsalanı) redaktorluğu ilə nəşr edilən qəzet toxunduğu əhəmiyyətli məsələlərə və dairəsinə topladığı ədəbi qüvvələrin mədəni, mənəvi əlaqələri qoruyub saxlamasına görə dəyərli idi.

«Azərbaycan» qəzetinin ədəbiyyat səhifəsində legionerlər müxtəlif adlar və təxəllüslərlə öz yazılarını çap etdirirdilər: legionçu

¹ Cəfəri M. Bolşevizm və faşizm arasında. “Azadlıq” qəz., Bakı, 2000, N65 (1574)

Ucadağlı, Bülövlü Əhməd, Əsiri-Şirvani, R. Ümid, legionçu Qurbətadə, Əsəd Eldost, M. Çələbioğlu, legionçu T. Mustafayev, legionçu Daşqın, H. Əli, legionçu Miskin, legionçu Nəbi, legionçu Miryaqub, legionçu Bəxtiyarlı və s.

Dissertasiyanın beşinci fəslə bu mövzudadır: “**İkinci Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədəki mətbuat fəaliyyəti**”. Bu fəslin mahiyyəti iki bölmədə açıqlanır. Beşinci fəslin “**SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətinə təsiri**” adlanan birinci bölməsində qeyd edilir ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ ilə Türkiyə münasibətləri “Boğazlar” məsələsinə görə də kəskinləşmişdi. Türkiyə “Boğazlar”la bağlı SSRİ-nin təklifini qəbul etmədi. Digər tərəfdən dünyanın sülhə, barışığa meylləndiyi bir zamanda SSRİ-nin Avropada gərginliyi saxlaması isə Türkiyənin Qərbə doğru yönəlməsinə də səbəb oldu. SSRİ-Türkiyə münasibətlərindəki bu gərginlikdən sonra Rusiya məhkumu türklərin Türkiyəyə gəlməsinə imkanlar açıldı. Belə şəraitdə müxtəlif ölkələrdə yaşamaq çətinliyində qalan azərbaycanlıların da Türkiyəyə qayıtmasına icazə verildi.

Azərbaycanın tanınmış siyasi xadimi M. Ə. Rəsulzadə də 1947-ci ilin sonlarında Türkiyəyə-Ankaraya qayıtdı. Onun Türkiyəyə qayıtmasına razılığın verilməsində dostu Həmdullah Sübhi Tanrıövrin də böyük rolu olmuşdu. Həmdullah bəyin Türkiyə hökuməti dairələrində böyük nüfuzu vardı.

M. Ə. Rəsulzadə Türkiyəyə gəldiyi vaxtdan azərbaycanlılara kömək göstərir, Almaniyaadakı dostları ilə yazışır, onların da Türkiyəyə gəlməsinə çalışırdı. Yalnız 1948-ci ildə Türkiyəyə 3680 azərbaycanlı mühacir qayıtmışdı ki, onların da gəlişində M. Ə. Rəsulzadənin böyük rolu vardı.

M. Ə. Rəsulzadə azərbaycanlı mühacirləri bir araya gətirmək, onların yenidən ictimai-siyasi və mətbu fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək üçün 1949-cu ilin fevral ayının 1-də “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”ni yaratdı. M. Ə. Rəsulzadə dərnəyin fəxri başqanı seçildi.

Ümumi rəhbərlikdə isə aşağıdakılar təmsil olundu: 1) Mehmet Altunbəy; 2) Həmid Ataman; 3) Əziz Alpaut.

Bəşinci fəslin ikinci bölməsi belə adlanır: **“Türkiyədə Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdiyi mətbuat orqanları”**. Bölmədə qeyd edilir ki, 1949-cu ilin fevralında Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasından sonra ayrıca bir mətbuat orqanının da fəaliyyətə başlamasına ciddi ehtiyac vardı. M. Ə. Rəsulzadə “Azərbaycanın səsini duyuracaq, kommunizmin dünyaya gətirəcəyi fəlakəti anladacaq bir yayım orqanına ehtiyac duyulduğunu”¹ bildirmiş və bu işin reallaşması üçün bütün fəaliyyətini ortalığa qoymuşdu.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Kültür Dərnəyinin martın 12-də keçirilən toplantısının 5 sayılı qərarına əsasən jurnalın nəşri vacibliyi bildirilmişdi. 1952-ci ilin aprelin 1-də “Azərbaycan” jurnalı “Birlik-Dirilikdir” başlığı ilə nəşr edilməyə başladı. Jurnalın birinci sayında Azərbaycan Kültür Dərnəyinin İdarə Heyətinin adından verilən yazısında jurnalın fəaliyyəti belə açıqlanırdı: “... İndi ayda bir dəfə nəşr ediləcək bu dərgimiz vasitəsi ilə dərnəyimizin üç ili aşan çalışmaları haqqında müfəssəl bilgi verəcəyimiz kimi, Anadolu Türklüyünə bunca mənən və maddətən yaxın və qonşu olan Azərbaycan türklüyünün tarixi, ədəbiyyatı, sənəti, teatr həyatı hüsuslarında yurddaşlara mümkün mərtəbə geniş bilgilər verməyə qeyrət edəcəyik”.²

Jurnalın Başyazarı Feyzi Aküzüm, məsul müdiri isə Əhməd Yaşad idi. Jurnalın on iki sayı M. Ə. Rəsulzadənin ciddi fəaliyyəti nəticəsində nəşr edilmişdi. Baş məqalələri isə adətən M. Ə. Rəsulzadə, bəzən Ə. Yurdsevər hazırlayırdılar. Digər yazıların da hazırlanmasında M. Ə. Rəsulzadənin xidmətləri olmuşdu.

¹ Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı: Ay-Ulduz, 1997, s.200

² Yaqublu N. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönəmi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeronnəşr, 2009, s.72

“Azərbaycan” jurnalının aparıcı müəllifləri aşağıdakılar idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Kərim Yaycı, Əhməd Qaraca, Əbdülvahab Yurdsevər, Mirzə Bala Məmmədzadə, Həmid Dönməz, Rəhim Zeynalov, Əhməd Cəfəroğlu və s.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan” jurnalı mühacirət mətbuatımız tarixində ən uzunömürlüsüdür və hazırda Türkiyənin Ankara şəhərində yayımlanmaqdadır. Jurnalın hazırkı Yazı İşləri Müdiri Tuncər Kirhan, Əlaqələndiricisi isə İsa Yaşar Tezəldir. Jurnal Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Yayım orqanı olaraq çıxır. Dərnəyin Başqanı isə tanınmış mücahid və siyasət adamı olan Cəmil Ünaldir.

1955-ci ilin iyul ayında isə Türkiyədə “Mücahid” jurnalı nəşr edilməyə başladı. Jurnalın sahibi və nəşriyyat müdiri Çingiz Göygöl idi. Jurnal Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyi və Azərbaycan Yardımlaşma Dərnəyinin yayım orqanı olaraq Ankarada nəşr edilirdi.

“Mücahid” aylıq jurnal olsa da, iki aydan bir çap olunurdu. Başlıca istiqaməti belə idi: “Aylıq ictimai fikir məcmuəsi”.

Mücahid” jurnalının aparıcı yazarları aşağıdakılar idi: Əhməd Cəfəroğlu, Zəki Vəlidü Toğan, Həsən İsmayıl, Mustafə Vəlioğlu, İsmayıl Əkbər, Məcid Musazadə, Əziz Alpaut, Həmid Dönməz və b.

1952-ci ilin may ayında Türkiyədə “Türk İzi” jurnalı yayımlanmağa başladı. Jurnal Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyinin orqanı olaraq nəşr edilirdi. Aylıq olaraq yayımlanan bu jurnalın nəşriyyat müdiri Çingiz Göygöl idi. Jurnalın fəaliyyət proqramı belə müəyyənləşmişdi: “Dərnəyimizin Nizamnamə və Bəyannaməsində göstərilən əsaslar dairəsində milli davalarımızı ümumi ictimaiyyətə duyurmaq və Azərbaycan türk milliyyətçiliyi əleyhindəki cərəyanlarla fikir və basın yolu ilə mücadilə etmək qayəsi ilə “Türk İzi” dərgisini çıxarıyıq”.¹

¹ Yaqublu N. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönəmi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeronnəşr, 2009, s.93

1966-cı ilin aprelində isə Türkiyədə “Türk Birliyi” jurnalı nəşrə başladı. Jurnalın sonuncu- 47-ci sayı 1970-ci ilin fevralında çap olundu.¹

Jurnalın sahibi və Baş yayım müdiri Kərim Alxan (Yaycılı), məsul müdiri isə Firudin Kuranər olmuşdur. Jurnalın fəaliyyət istiqamətləri belə idi: “Türklük üçün çalışır, aylıq milliyyətçi, kültür və sənət dərgisidir”.

Jurnalda əsasən aşağıdakı müəlliflərin yazılarına üstünlük verilirdi- Kərim Alxan (Yaycılı), İldəniz Qurtulan, M. Haqqı Türkəqul, Çingiz Göygöl, Mustafa Vəkiloğlu, Süleyman Təkinər, Əhməd Cəfəroğlu, İsa Yusif Alptəkin, Məhəmməd Sadiq Aran, Əli Azərtəkin, Səlahəddin Qılınc, Əziz Alpaut, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmməd-zadə².

Altıncı fəsil bu mövzudadır: **“İkinci Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlı mühacirlərin Almaniyada fəaliyyəti”**. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. Altıncı fəsilin **“ Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi və ABŞ-in Azərbaycan mühacirlərinə dəstəyi”** adlı birinci bölməsində ciddi tarixi faktlar öz əksini tapır. Bu bölmədə qeyd edilir ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra mühacir təşkilatların birləşib antisovet mübarizə aparmasına getdikcə daha çox ehtiyac duyulurdu. Digər tərəfdən isə müxtəlif ölkələri təmsil edən ayrı-ayrı mühacir təşkilatlarının mövcudluğu və bəzi hallarda bu qrupların daxili çəkişmələrə meyilliliyi reallığa çevrilirdi. Bu illərdə bir neçə rus, gürcü, erməni, tatar qurumları ilə yanaşı, iki azərbaycanlı təşkilatı da mövcud idi. Təşkilatlardan biri 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Milli Mərkəzi” idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra “Azərbaycan Milli Mərkəzi” Ankarada yerləşirdi və başqanı M. Ə. Rəsulzadə idi.

İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı «Azərbaycan Milli Bir-

¹ Yaqublu N. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönməsi: 1920-1991-ci illər). Bakı: Abşeronnəşr, 2009, s.94

² Yəni orada: s.95

lik Məclisi» adlanırdı. Təşkilat 1943-cü ildə Berlində yaradılmışdı. Təşkilatın rəhbəri Ə. Fətəlibəyli - Düdənginski idi (sonradan rəhbər C. Hacıbəyli olmuşdu). Başqanlıq Heyətinin üzvləri isə Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam idi. Sonralar Həsənbəy Kərbəlayi, S. Təkinər, Ə. Aranlı, İ. Əkbər və Səmrən Məmməd-zadə təşkilatın rəhbərliyinə daxil olmuşdular.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan legionerləri Türkiyədə M. Ə. Rəsulzadənin, Almaniyada isə Ə. Fətəlibəylinin rəhbərliyi altında olan müvafiq qurumlarda fəaliyyətə başladılar.

Qeyd edək ki, Türkiyədəki mühacirlərin bu dövlətdəki mövcud əlaqələri müəyyən problemləri həll etməyə imkan yaratsa da, (əlavə edək ki, burada M. Ə. Rəsulzadənin böyük nüfuzu vardı), siyasi fəaliyyət göstərmək olduqca çətin idi. Odur ki, Türkiyədəki mühacir və legionerlər daha çox mədəni-ədəbi fəaliyyət sahəsinə üstünlük verir, sovet dövləti əleyhinə 20-30-cu illərdəki qədər sərt çıxışlar etmədilər.

Lakin Qərbi Almaniyada vəziyyət başqa idi. ABŞ dövləti əlincə illərdə sovet dövləti əleyhinə kəskin mübarizəyə başlamış və bu işdə oradakı mühacir və legionerlərin gücündən faydalanır, onlara maddi dəstək də verirdi.

Altıncı fəsilin ikinci bölməsi bu mövzudadır: **“Almaniyada azərbaycanlı mühacirlərin nəşr orqanları və onların KİV-də fəaliyyəti”**. Qeyd edək ki, əlincə illərdən başlayaraq «Amerikan Komitəsi» ayrı-ayrı mühacirlərin yaratdığı təşkilatları, xüsusilə mətbu orqanları maliyyələşdirirdi. 1951-ci ildə Münhendə «Azərbaycan» jurnalının ilk sayının nəşri mühacirləri və legionerləri çox sevindirilmişdi. Bu münasibətlə mühacirlərin redaksiyaya göndərdiyi təbrik məktubları çox maraqlı idi. Mühacirlər yazırdılar: «Çox hörmətli redaksiya! Vətənimizin adını daşıyan jurnalın ilk sayını aldıq. Oxuyub çox məmnun qaldıq... Azad və müstəqil Azərbaycana eşq olsun! Hörmət və şərəflə: Atabəy Şamil, Tahir Heydərzadə, Səfər Ağaoğlu, İsmayıloğlu, Həsən Əziz. Münhen. 30.03.1952.»¹

Eyni zamanda, Ə. Fətəlibəyli Ceyhun bəyə göndərdiyi mək-

¹ Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: BDU, 2003, s.186-187

tublarda «Azərbaycan» jurnalının nəşri ilə bağlı çətinliklərin olduğunu qeyd edirdi. Göstərirdi ki, maddi imkansızlıqdan jurnalın 2-ci sayını nəşr etmək çətinləşib. «Amerikan Komitəsi» isə maddi yardımını reallaşdırmamışdır. Hətta buradan Noy-Ulm şəhərinə getməyə də pul yoxdur. Lakin, mövcud imkansızlığımıza baxmayaraq, jurnalın növbəti sayını nəşr etdirəcəyik.¹

Lakin, Azərbaycan təşkilatları arasında fikir ayrılığının və müxtəlif yanaşmaların olması bu yardımların alınmasında çətinlik yaradırdı. Ə. Fətəlibəylinin 1952-ci ilin martın 27-də C. Hacıbəyliyə göndərdiyi məktubda bu problemlərin geniş şərhini verirdi.

«Azərbaycan» jurnalını «Amerikan Komitəsi» maliyyələşdirsə də, burada ciddi problemlər yaranırdı. Mühacir və legionerlər arasında ziddiyyət və anlaşılmazlıqların olması bəzi hallarda onlara ayrılan maliyyə fondlarının azalmasına gətirib çıxarırdı.

Jurnalın Baş redaktorları Ceyhun Hacıbəyli və Əbdürrəhman Fətəlibəyli idi. Jurnal iki dildə nəşr edilirdi: Azərbaycan və rus. Qeyd edək ki, jurnalın hər iki redaktoru həm də rus təhsilli idilər. Ceyhun bəy Sankt-Peterburqda, Əbdürrəhman bəy isə Moskvada rus dilində təhsil almışdılar.

«Azərbaycan» jurnalının başlıca fəaliyyət proqramı – mövcud sovet rejiminə qarşı təbliğat işləri aparmaq, kommunist ideologiyasının «çürüklüyünü» və bəşəriyyətə ziyanlı olduğunu göstərmək idi. Jurnalı ABŞ dövləti maliyyələşdirdiyindən həmin ölkənin yürütdüyü siyasət əsas xətt olaraq götürülürdü. Jurnal öz fəaliyyətinə görə daha çox siyasi xarakterli idi. Jurnalın rus və azərbaycan variantlarında nəşr edilən yazıların çoxu eynilik təşkil edirdi. Bəzi saylardakı yazılarda az olaraq müxtəliflik vardı. Təbii ki, jurnalda nəşr edilən yazılarda Azərbaycan problemlərini ictimaiyyətə çatdırmağa daha çox üstünlük verirdi.

¹ Фаталибейли А. Дуденгински. Письмо к Джейхуну Гаджибейли. 27.03.1952. Из личного архива Рамиза Абуталыбова. Копия письма у автора. ГА Лит. и Искус. Им. С. Мумтаза: Ф. 648, оп 2, л. 23-25.

Jurnalda aşağıdakı müəlliflərin yazılarına daha tez-tez rast gəlmək mümkündür: C. Hacıbəyli, Ə. Fətəlibəyli, Əziz Alpaut, Şamil Atabəy, Məcid Musazadə.

Qeyd edək ki, 1953-cü ilin martında ABŞ dövlətinin maliyyələşdirdiyi «Bolşevizmlə Mübarizə Koordinasiya Mərkəzi» tərəfindən istiqamətləndirilən «Qurtuluş» radiosunun (sonradan «Azadlıq» adlandı) öz ilk verilişlərinə başladı

Azadlıq» və «Azad Avropa» radiostansiyaları Münhendə (hazırda isə Praqada), İngilis Parkının yaxınlığında Arabellastrasse küçəsindəki 18 sayılı üç bloklu beton binada yerləşirdi. Həmin yer şəhərin şərq hissəsindən təxminən 4-5 km məsafədə idi.

«Azadlıq» radiosunun «Azərbaycan redaksiyası»na bir müddət (1953-1954-cü illər) Ə. Fətəlibəyli Düdənginski, sonradan isə İsmayıl Əkbər və Əli Aranlı başçılıq etmişlər. «Azərbaycan» redaksiyasında Məcid Musazadə (Qarsalanlı), Fərman Məmmədov, Murad Muradlı, Kərim Aslanov və digər keçmiş legionerlər çalışırdılar.

Qeyd edək ki, «Azadlıq» radiosunun «Azərbaycan» redaksiyasının ilk verilişi efiyə 1953-cü ilin martın 6-da getmişdi.¹

1942-ci ilin fevralın 24-də alman və italyan dillərində 15 dəqiqəlik verilişlərlə çıxmış «Amerikanın səsi» radiosu 1947-ci ilin fevralın 17-də özünün Münhendəki filialından rusca verilişlərə başladı. İlk gündən kommunizmə qarşı mübarizə vasitəsi olduğunu gizlətməyən, SSRİ xalqlarını müstəmləkəçilikdən və əsarətdən azad etməyi məqsəd seçdiyini açıq deyən «Amerikanın səsi» radiosu Qərb ölkələrinin başqa beynəlxalq radioları ilə birlikdə sona qədər bu missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışdı.

«Amerikanın səsi» radiosunun qayəsini ilk 15 dəqiqəlik verilişlə efiyə çıxmış o vaxtkı aparıcı belə açıqlamışdı ki, yaxşı yamanlığından asılı olmayaraq biz yalnız həqiqəti deyəcəyik. Sonralar «Amerikanın səsi» radiosunun və bütövlükdə ABŞ

¹ Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski. Bakı: Adiloğlu, 2008, 262 s.

mediasının şüarına çevrilmiş bu deyim bir aforizm kimi geniş yayımlandı.

1942-ci ildən 1953-cü ilə qədər “Amerikanın səsi” radiosu ABŞ-ın Hərbi İnformasiya Bürosunun tərkibinə daxil olmuş, 1953-cü ildən isə Birləşmiş Ştatların İnformasiya Agentliyinin (USIA-nın) bir bölməsinə çevrilmişdi.

Dissertasiyadan alınan nəticəni belə ümumiləşdirik ki., 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Türkiyədə və Avropada məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlər həmin ölkələrdə ciddi fəaliyyət göstərdilər. Onlar bu ölkələrdə həm siyasi təbliğatla məşğul olurlar – təşkilatlar yaradırlar, qəzetlər, jurnallar çap edirdilər, həm də müvafiq dövlət strukturlarına Azərbaycan probleminin həlli baxımından təsir etməyə çalışırdılar. Digər tərəfdən isə azərbaycanlı mühacirlər beynəlxalq qurumlara müraciətlər edir, SSRİ dövlətinin işğalçılıq siyasətini tənqid edirdilər.

1923-cü ilin sentyabr ayından Türkiyədə “Yeni Qafqasya” jurnalının nəşri ilə mühacirət mətbuatımızın əsası qoyuldu. Bu, SSRİ dövlətinin yürütdüyü imperiya siyasətinin ifşası baxımından böyük hadisə idi. Türkiyədə 30-cu illərin sonuna qədər əsası “Yeni Qafqasya” ilə qoyulan, sonra isə nəşri davam etdirilən “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnalı, “Bildiriş” qəzeti Azərbaycan mühacirət mətbuatının ən dəyərli nümunələri olaraq böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrində milli istiqlal mübarizəsinin böyük salnaməsini təşkil edən dəyərli kitablar da nəşr etdirmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin XX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə nəşr etdirdiyi ilk kitab “Azərbaycan Cümhuriyyəti, Keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” (1923-cü il) adlanırdı. Bundan əlavə, o, Türkiyədə həmin illərdə aşağıdakı əsərlərini də çap etdirmişdi: 1) “Əsrimizin Siyavuşu” (1923); 2) “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” (1924); 3) Rusiyada siyasi vəziyyət” (1924); 4) “İxtilalçı sosializmin iflası və

demokrasinin gələcəyi” (1928); 5) “Milliyyət və bolşevizm” (1930, farsca). Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoyan, görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə bolşevik işğalına qarşı davamlı mübarizə aparırdı.

1931-ci ildə SSRİ dövlətinin təzyiqi ilə siyasi mövqeli azərbaycanlılar Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Elə həmin dövrdən Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin səsi Almaniyadan, Fransadan, Polşadan eşidilməyə başladı. Bu ölkələrdə məskunlaşan azərbaycanlılar burada siyasi fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bu dövlətlərlə əlaqələrin yaradılmasında və inkişafında Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin böyük xidmətləri vardı.

Qeyd edək ki, Avropada ilk nəşr edilən qəzetimiz isə “İstiqlal”dır. 1932-ci ildən yayımlanmağa başlayan bu qəzet vasitəsi ilə mühacirlərimiz yenidən sovet rejiminə qarşı kəskin mübarizəyə başladılar. 1934-cü ilin noyabrından “Qurtuluş”un, 1936-cı ildən isə “Müsavət Bülleteni”nin nəşri mühacirət mətbuatımız tarixində ciddi əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycanlıların Qafqaz xalqlarının birliyi uğrunda fəallıqları da inkaredilməzdir. Bu baxımdan istər “Qafqaz İstiqlal Komitəsi”nin yaradılmasında, istərsə də “Qafqaz Konfederasiya Paketi”nin imzalanmasında mühacirətdə yaşayan həmvətənlərimizin rolu böyükdür.

Mövzunu araşdırarkən aşağıdakı ümumiləşdirici nəticələrə gəlmək olar:

- Azərbaycan mühacirət mətbuatı hansı ölkədə mövcudluğundan, hansı şəraitdə fəaliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı, milli istiqlalı problemini önə çəkmiş, ictimai fikrin diqqətində saxlamışdır;

- Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə 1923-cü ildə Türkiyədə “Yeni Qafqaziya” jurnalını nəşr etməklə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoymuşdur;

- Türkiyədə nəşr edilən “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarında, “Bildiriş” qəzetində sovet rejimi əleyhinə kəskin yazılar verilmiş, Azərbaycanın bir dövlət olaraq hüquqlarından məhrum edilməsi pislənilmişdir;

- Avropa ölkələrində mühacirlərimizin nəşr etdikləri kitablar, “Qurtuluş” jurnalı, “İstiqlal” qəzeti milli-mədəni, ədəbi dəyərlərimizin qorunmasında önəmli rol oynamışdır;

- Azərbaycan legionerlərinin Almaniyada mətbuat orqanlarını yaradıb Azərbaycanı təbliğ etmələri böyük əhəmiyyətə malikdir;

- İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə və Almaniyada “Azərbaycan” jurnallarının yaradılması, “Mücahid”, “Türk İzi”, “Türk Yolu” dərgilərinin nəşri milli müstəqillik mübarizəmizin dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində qalmasına təsir etmişdir;

- ötən əsrin 50-ci illərində “Amerikanın səsi”, “Azadlıq” radiolarında Azərbaycan redaksiyalarının yaradılması və mühacirlərimizin çıxışları təsirli təbliğat vasitəsi olmuşdur;

- Azərbaycanın mühacirət mətbuatının tanınmış xadimlərinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi və araşdırılması vacib və olduqca gərəklidir.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirət həyatı, mühacirət irsi, mühacirət mətbuatı ilə bağlı ciddi elmi-tarixi bazanın yaradılmasına böyük ehtiyac vardır. Türkiyənin, Almaniyanın, Polşanın Xarici İşlər Nazirliyinə və Müdafiə Nazirliyinə məxsus sənədlərin, eləcə də şəxsi arxivlərin açıqlanması Azərbaycan siyasi mühacirət tarixinin araşdırılmasında ciddi mənbədir. Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar Azərbaycanla Avropa xalqlarının tarixi dostluğunu, siyasi, iqtisadi, mədəni-kültürəl və ədəbi əlaqələrinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı işlərində öz əksini tapmışdır:

Kitablar

1. “Ağrılı ömürlər”, Bakı, «Yazıçı», 1990 320 s.
2. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, «Gənclik», 1991, 305 s.
3. “Müsavat Partiyasının Tarixi”, Bakı, “Ay-Ulduz”, 1997, 327 s.
4. “Azərbaycan Milli İstiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, “Adiloğlu”. 2001, 154 s.
5. “Azərbaycan legionerləri”, Bakı Dövlət Universitetinin. 2003, 307 s.
6. “Azərbaycan - Polşa əlaqələrində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rolu”, Bakı, “Adiloğlu”, 2006, 212 s.
7. “Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski”, Bakı, “Adiloğlu”, 2007, 262 s.
8. “Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik, mücadiləsində dəstəyi, (Sovetlər dönəmi: 1920-1991-ci illər)”, Bakı, Abşeron-nəşr, 2009, 264 s.
9. “Bakının Qurtuluşu”, Bakı, “Elm və Təhsil” mərkəzi, 2010 199 s.
10. “Azərbaycan Mühacirət irsi”, Bakı, “Elm və Təhsil” mərkəzi, 2011, 232 s.

Məqalələr (Azərbaycan dilində)

11. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə“, Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan, 1996, s. 152-153
12. “Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında”, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: BDU, 2006 s. 18-21

13. “Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı fyüzatçılar haqqında”, “Fyüzat” jurnalının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: BDU, 2007, s. 20-23
14. “Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı H. Zərdabi haqqında. H. Zərdabinin ölümünün 100 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları”, Bakı: BDU, 2008, s. 25-29
15. “Almaniyada nəşr edilən “Azərbaycan” jurnalı”, Dil və ədəbiyyat, 2009, №3 (69), s. 242-245
16. “Prometey” jurnalında azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti”, “Bakı Universitetinin xəbərləri” 2009, №4, s. 206-211
17. “Odlu Yurd” jurnalının və “Bildiriş” qəzetinin nəşri”, “Dil və ədəbiyyat”, 2010, №2 (73), s. 317-321
18. “Türkiyədə yayımlanan “Azərbaycan” jurnalı”, “Dil və ədəbiyyat”, 2010, №3 (74), s. 322-326
19. “Türkiyədə Azərbaycan mühacirəti mətbuatı nəşrinin qadağan edilməsi”, “Dil və ədəbiyyat”, 2010, 5 (76), s. 333-335
20. “Yeni Qafqasya” və “Azəri Türk” jurnallarının nəşri”, “Filologiya məsələləri”, 2010, №3, s. 261-271
21. “İstiqlal” qəzetinin və “Qurtuluş” jurnalının nəşri”, «Filologiya məsələləri» журналы, 2010, №4, s. 605-615
22. “Azərbaycan legionerlərinin ədəbi-bədii, ideoloji-siyasi irsi”, «Filologiya məsələləri» журналы, 2010, №7, s. 257-265
23. “Mücahit”, “Türk izi”, “Türk birliyi”, “Türk yolu” jurnallarının və digər məcmuələrin nəşri”, «Filologiya məsələləri» журналы, 2011, №1, s. 417-423
24. “Azadlıq” radiosunun “Azərbaycan” redaksiyasında və “Amerikanın səsi” radiosunda Azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti”, «Filologiya məsələləri» журналы, 2011, №3, s.306-312
25. “Azərbaycan istiqlalı ilə bağlı mühacirətdə nəşr edilən kitablar”, Filologiya məsələləri, 2011, №5, s. 298-302

26. “Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimləri”, Filologiya məsələləri, 2011, №6, s. 200-206
27. “İkinci Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlı mühacirlərin yenidən Türkiyədə fəaliyyətə başlaması. Türkiyədə nəşr edilən Azərbaycan mühacirət mətbuatı”, Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası: 2 cildə, II c., Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 284-300

Məqalələr (Türkiyə türkcəsində)

28. Yaqublu N. Azərbaycanda bağımsızlığın elanı və milli demokratik dövlətin kuruluş sürecinde M. E. Resulzadenin rolu // Azərbaycan, 2008, N 374, s. 51-62
29. Yaqublu N. M. Ə. Resulzadenin Poloniyada basılan kitabları üzerine //Azərbaycan, 2009, №376, s. 43-47
30. Yaqublu N. Mehmet Emin Resulzade fenomeni. Böyük Dövlətlər kəskinə bağımsız Azərbaycan (1918-1920) / Məqalələr toplusu. İstanbul: 2010, s. 398-403
31. Yaqublu N. Poloniya Cümhuriyyəti arxivlərində M. E. Resulzadə ilə və azərbaycanlılarla ilgili bilgiler //Türk Yurdu, 2011, № 285, s. 79-80
32. Yaqublu N. M. Ə. Resulzadenin Poloniya Dış İşlər bəkanlığı ilə gizli yazışmaları //Azərbaycan, 2011, №378, s. 33-36

Məqalələr (Rus dilində)

33. Ягублу Н. Ахмед Джафароглы // Вопросы Филологии, 2010, № 8, с. 330-334
34. Ягублу Н. Мирзо Бала Мамедзаде // Вопросы Филологии, 2010, № 9, с. 320-324
35. Ягублу Н. Жизнь и деятельность Абдурахман Фатали-бейли Дудангинского // Вопросы Филологии, 2010, № 11, с. 320-324

36. Ягублу Н. Эмиграционная печать, запрещенные советским государством // Молодой Ученый, 2011, №2
37. Ягублу Н. Прометей // Новый Прометей, Варшава, 2011, №1
38. Ягублу Н. М. Э. Расулзаде как основатель Азербайджанской эмиграционной печати // Вопросы Филологии, 2011, № 11, с. 318-324

Ягублу Насиман Кара оглы

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНА И ЭМИГРАЦИОННАЯ ПЕЧАТЬ

РЕЗЮМЕ

Как указывается в диссертации, 1920 году 27 Апреля, азербайджанские эмигранты, жившие в Турции и Европе, начали серьезную деятельность. Они в этих государствах, кроме того как заниматься с политической пропагандой, также создавали организации, выпускали газеты, журналы, и в нужных государственных органах пытались решать проблему Азербайджана. А с другой стороны азербайджанские эмигранты с болью жаловались на политику СССР обращались в международные организации.

В диссертации указывается, что в 1923 году в сентябре в Турции как только начал печататься журнал «Новый Кавказ», была заложена основа эмиграционной печати. Журналы «Азери Тюрк», «Огненная земля», газета «Оповещение», которые начали печататься в 30-х годах Турции считаются ценными документами истории.

Указывается, что в 1931 году под давлением СССР, азербайджанские эмигранты вынуждены были покинуть Турцию. И именно в этот период азербайджанские эмигранты, продолжили свою деятельность в Германии, Франции и Польше. Большая роль в создании связи с этими государствами принадлежит великому деятелю М.Э. Расулзаде.

Отметим, что первая газета, которая печаталась в Европе была газета «Независимый». С распространением этой газеты в 1932 году, эмигранты вновь начали борьбу с советским режимом. Газеты «Освобождение» (1934), «Мусават» (1936), имеет большое значение в истории эмигрантов.

Книга «Пантуранизм и проблема Кавказа», которая печаталась в Варшаве 1930 году, а также «О пантуранизме», напечатанная в Париже М. Э. Расулзаде имеет большое значение. Эти произведения знакомят европейцев с серьезными проблемами и реалиями истории.

Кроме этого имеет большое значение и работа в клубе «Прометей» и его печатном органе, журнале «Прометей», М.Э. Расулзаде, Э.Азертекина, М. Б. Маммедзаде.

В диссертации также указывается, что большой заслугой клуба «Прометей» являлось то, что она организовывала мероприятия, которые касались исторических и идеологических тем, а также сближали разные народы. В этих мероприятиях обсуждалась общая Кавказская проблема. А также дальнейшие проблемы после освобождения от большевистской оккупации. Благодаря этим отношениям, в 1934 году в июле Азербайджан, Грузия и представители Горной республики подписали «Пакт Кавказской Конфедерации». Отметим, что этот документ серьезно обеспокоил СССР. От имени Азербайджана этот документ подписали М.Э.Расулзаде и А. Б. Топчубашев.

В годы Второй Мировой Войны азербайджанские легионеры создавали печатные органы. В этих годах в Германии в городе Берлин печатались «Азербайджан», «Атака», журнал «Национальное объединение».

А в 1952 году в апреле в Турции в городе Анкара с помощью М.Э.Расулзаде начинается печататься журнал «Азербайджан». Именно в этом же году, с помощью США в Германии в городе Мюнхене под редакторством Э. Ф. Дуденгинского и Дж. Гаджибейли начинает печататься журнал «Азербайджан» на азербайджанском и русском языках.

В 50-60-х годах 20века азербайджанские эмигранты на радио «Свобода», «Голос Америки» начали серьезную пропаганду против советского режима.

В то же время материалы в журналах «Тюркский след», «Тюркский путь», «Самоотверженец» еще раз доказывали непрерывную борьбу эмигрантов за независимость Азербайджана.

Исследуя эту тему можно прийти к следующим выводам:

- Азербайджанская эмигрантская печать, независимо от страны и условиях, защищала свободу Азербайджана и народную свободу.

- Видный государственный деятель М. Э. Расулзаде в 1923 году в Турции начинает печатать журнал «Новый Кавказ», положил основу эмигрантской печати.

- В журналах «Новый Кавказ», «Азери Тюрк», «Страна Огней» печатались материалы против советского режима, а также против лишения Азербайджана государственных прав.

- Азербайджанские легионеры, создавая в Германии печатные органы, сыграли важную роль в пропаганде Азербайджана.

- 50-х годах прошлого столетия создание таких радио, как «Голос Америки», «Свобода», а также создание азербайджанских редакций и выступления эмигрантов стали методом пропаганды.

- Изучение жизни и деятельности видных деятелей Азербайджанской Эмигрантской печати имеет огромное значение.

Должен быть отмечен тот факт, что существует большая нужда в изучении эмигрантской печати. Проведенные расследование доказывают, что между азербайджанским народом и европейскими народами есть историческая дружба, политические экономические и культурные связи.

Yagublu Nasiman Kara

**NATIOANL LIBERATION STRUGGLE OF AZERBAIJAN
AND IMIGRATION PRESS**

SUMMARY

As indicated in the dissertation, on 27 April 1920, Azerbaijani immigrants living in Turkey and Europe, began serious work. They are in these states, besides how to deal with political propaganda, also created the organization, published newspapers, magazines, and in the proper state authorities tried to solve the problems of Azerbaijan. On the other hand Azerbaijani emigrants with pain complained of Soviet policy and applied to international organizations.

The thesis states that in September 1923 in Turkey began to be published as soon as the magazine "New Caucasus" the foundation was laid emigration press. Magazines "Azeri Turks", "Fiery Land" newspaper "Notification" which began publishing in the 30s in Turkey are considered valuable documents of history.

Indicates that in 1931, under Soviet pressure, the Azerbaijani emigrants were forced to leave Turkey. And at this time Azerbaijani emigrants continued their activities in Germany, France and Poland. A major role in establishing links with these countries belong to the great figure M. E. Rasulzadeh.

Note that the first newspaper which was printed in Europe was the newspaper "Independent". With the spread of this newspaper, in 1932, emigrants began to fight again with the Soviet regime. Newspapers' "Liberation" (1934), "Musavat" (1936), is of great importance in the history of immigrants.

The book "Panturanizm and problems of the Caucasus," which was printed in Warsaw in 1930, and "About panturanizme" published in Paris by M. E. Rasulzadeh is very important. These

works introduce Europeans to the serious challenges and realities of history.

Also has a great value and work in the club "Prometheus" and its press organ, the journal of "Prometheus", M.E. Rasulzadeh, E. Azertekin, M. B. Mammedzade.

The thesis also indicates that the great merit of the club "Prometheus" was that it organized the event, which related to historical and ideological as well as different peoples alike. These events were discussed common Caucasian problems. As well as further problems after the liberation of Bolshevik occupation. Through this relationship, in July 1934 in Azerbaijan, Georgia and representatives of Mines of the Republic signed the "Pact of Caucasian Confederation". Note that this document seriously disturbed the Soviet Union, on behalf of this document was signed by M. E. Rasulzadeh and A. B. Topchubashov.

During the Second World War created the Azerbaijani Legion publications. In those years in Germany in Berlin published "Azerbaijan", "Attack" and the magazine "The National Knowledge".

And in April 1952 in Turkey in Ankara by the help of M. E. Resulzadeh begin to publish the magazine "Azerbaijan". It was in this same year, with the help of U.S.A., in Germany in Munich under the editorship of E. F. Dudenginsky and J.Gadzhibeyli starts to print magazine "Azerbaijan" on Azerbaijan and Russian languages.

In 50-60s Azerbaijani emigrants on the radio "Liberty", "Voice of America" began serious propaganda against the Soviet regime.

At the same time, the materials in the magazines "Turk vestige", "Turk way", "Self-sacrificing" once again proved unceasing struggle of immigrants for the independence of Azerbaijan.

Exploring this theme can draw the following conclusions:

- Azerbaijan emigrational press, regardless of the country and conditions that protect the freedom of Azerbaijan and the people's freedom.

- An eminent statesman M. E. Resulzadeh in 1923 in Turkey starts to print the magazine "New Caucasus," laid the foundation of the emigrational press.

- In the magazine "New Caucasus", "Azeri Turk", "Fiery Land" printed materials against the Soviet regime, as well as against the deprivation of public rights of Azerbaijan.

- Azerbaijani Legion, creating a German print media played an important role in the promotion of Azerbaijan.

- 50 years of the last century, the creation of radio as the "Voice of America," "Liberty" and the establishment of Azerbaijani refugees editions and performances were by propaganda.

- Study the life and work of eminent persons of the Azerbaijan emigrational press is essential.

Should be noted is the fact that there is a great need to study the emigrational press. The investigation proved that among the people of Azerbaijan and the European nations have a historic friendship, political, economic and cultural ties.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Насиман Кара оглы Ягублу

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА
АЗЕРБАЙДЖАНА И ЭМИГРАЦИОННАЯ ПЕЧАТЬ
(1923 – 1991 гг.)**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по истории**

Баку - 2013

